

HISTORIA ET THEORIA IURIS (HTI) je vedecký časopis venujúci sa právnym dejinám, právnej teórii a príbuzným oblastiam.

Dodržiava štandardy anonymizovaného recenzovania príspevkov.

hti.casopis@gmail.com, <https://www.flaw.uniba.sk/veda/hti/>

ISSN 1338-0753

Redakcia

Mgr. Adam Kőszeghy, PhD.

Prof. Mgr. Miroslav Lysý, PhD.

Mgr. Lenka Martincová, PhD.

Editor čísla

Prof. Mgr. Miroslav Lysý, PhD.

Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta

Adresa redakcie

HISTORIA ET THEORIA IURIS

Katedra právnych dejín a právnej komparatistiky

Právnická fakulta UK

Šafárikovo nám. č. 6

P. O. BOX 313

810 00 Bratislava 1

Obsah

ŠTÚDIE

RÓBERT BRTKO

Kodifikačné dielo cisára Justiniána ako prejav dôvery v klasické dielo rímskej
jurisprudencie (ius) a nariadenia cisárov (leges) 4

VALÉRIA TERÉZIA DANČIAKOVÁ

Hygiene in Roman law – burials, sewers, and water system 10

JÁN IVANČÍK

Zásada „zákon sa o maličkosti nestará“ a jej uplatnenie v súdovej slovenskej
normotvorbe 27

RUDOLF KASINEC

Právny rámec návratu „beninských bronzov“ medzi Nemeckom a Nigériou 34

MIROSLAV LYSÝ

Varadínsky register v uhorskom dejepisectve 41

SÁRA MAJEROVÁ

Tri tváre rodovej nerovnosti 49

MATÚŠ NEMEC

Coercion and fear in Roman Law 61

ONDREJ PODOLEC

Triedny prístup a tzv. socialistická zákonnosť v Československu na príklade
kolektivizácie poľnohospodárstva 66

Štúdie

Kodifikačné dielo cisára Justiniána ako prejav dôvery v klasické dielo rímskej jurisprudencie (ius) a nariadenia cisárov (leges)

Róbert Brtko

Idea východorímskeho cisára Justiniána I. (527 – 565) kodifikovať rímske právo pravdepodobne vychádzala z predstavy, podľa ktorej spisy klasických rímskych právnikov (*ius*) a určité cisárske nariadenia (*leges*) obsahujú hodnoty a pravdy, ktoré sú použiteľné aj pre ďalšie časy. Je zaujímavé pozorovať, ako vrcholný rozvoj rímskej právnej vedy nenastal v republikánskom štátnom zriadení (v ktorom síce už bol ustanovený úrad mestského a cudzineckého préтора, zásluhou ktorých bolo možné nepružné civilné právo modernizovať), ale neskôr v principáte nazývanom aj republikánskym cisárstvom, teda v čase, keď právna veda sa stala bezprostredným prameňom práva.

Cieľom je pokúsiť sa analyzovať dôvody tzv. dokonalosti rímskeho súkromného práva klasického obdobia, ktoré tvorilo základ kodifikácie dnes známej pod menom *Corpus iuris civilis*¹. Autor si na úvod stanovil hypotézu, podľa ktorej vysoká úroveň rímskeho práva spočívala najmä v jeho plynulom, dynamickom a pružnom prispôsobovaní sa novým sociálnym a hospodárskym pomerom.

Bolo v tom trocha irónie osudu, hovorí Jaromír Kincl, keď veľké a svojím spôsobom dokonalé zbierky starého rímskeho práva (*ius*) a neskorších cisárskych nariadení (*leges*) – *Corpus iuris civilis* – vznikli až v čase, keď Západo-rímska ríša, ktorá bola ich kolískou, už neexistovala.² Tieto zbierky sa zrodili na východe v Konštantínopole po viac ako 50 rokoch

Abstract

The codification work of Emperor Justinian as a sign of confidence in the classical work of Roman jurisprudence (*ius*) and the constitutions of the emperors (*leges*). After the fall of the Western Roman Empire (476), the East Roman emperor Justinian I (527-565) commissioned the production of comprehensive collections of valid law, which were composed of the imperial constitutions (*leges*) and the writings of the classical jurists (*ius*). It was not a codification in the modern sense, since its material authors (codification committees) turned their attention to the previous standards more than three centuries old, from which they merely extracted and possibly purposely altered what was acceptable for the needs of the new "Christian" age. In addition, the paper highlights the historical significance of this codification work, both in Eastern and Western Europe, from various perspectives. Thanks to the praetors, classical Roman jurists as well as princeps, the continuous development of private Roman law was ensured, which could be modernised and adapted to the changing economic and social conditions. The author points out that the so-called perfection of private Roman law consisted mainly in its dynamism, smooth emergence and organic unity, which meant that the system of private Roman law contained essentially no legal loopholes. The article also highlights the fact that we would not recognize private Roman law today if it did not go through its latest specific development in the eastern part of the empire (Justinian's codification). This last phase of its development was no longer organic, but was the result of a clash of two worlds (western and eastern), two cultures (Roman and Greek) and two religions (pagan and Christian).

Keywords

Codex iuris civilis, Justinian's codification, emperor Justinian, jurisprudence, Christianity

Author

Prof. et doc. PaeDr. JCDr. Róbert Brtko, PhD.
Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta
robert.brtko@flaw.uniba.sk

Cite

BRTKO, Róbert. Kodifikačné dielo cisára Justiniána ako prejav dôvery v klasické dielo rímskej jurisprudencie (*ius*) a nariadenia cisárov (*leges*) In *Historia et theoria iuris*, 2023, roč. 15, č. 2, s. 4 – 9.

¹ *Corpus iuris civilis* = Zbierka občianskeho práva. Výraz bol prvýkrát použitý v 12. stor.

² Porovnaj KINCL, Jaromír – URFUS, Valentin – SKŘEJPEK, Michal. *Římské právo*. Praha: C.H. Beck, 1995, s. 42-43.

potom, ako germánsky náčelník Odoaker zosadil posledného západorímskeho cisára. Formálny autor tohto kodifikačného diela cisár Justinián v zásade zaviedol do právneho života rímske právo klasického i poklasického obdobia, keď povyberal, zjednotil, logicky usporiadal a prípadne upravil (interpoloval) právne normy uvedených období. Ako je známe, kodifikačné dielo (vytvorené v rokoch 528 – 534) pozostáva zo štyroch častí (*Codex, Digesta, Institutiones, Codex repetitae praelectionis*). Publikáciou druhého Kódexu v r. 534 kompilačné práce skončili, napriek tomu Justinián a jeho nástupcovia (Justinus II. a Tiberius II.) vydávali aj potom zákony, ktoré oficiálne neboli nikdy zozbierané. Vznikli len súkromné zbierky, napr. *Epitome Iuliani* z r. 555 alebo *Authenticum* z r. 556. Tieto nové zákony *novellae* alebo *legges novellae* vydané Justiniánom a jeho nástupcami prevažne napísané v gréckom jazyku upravovali – síce v malej miere – aj oblasť súkromného práva.³

Justinián na označenie svojho kodifikačného diela použil jednoduchý názov „*tria volumina*“ (tri zväzky). Označenie *Corpus iuris civilis* sa začal bežne používať od r. 1583, keď právny humanista Dionysius Gothofredus vydal pod týmto názvom celé kodifikačné dielo Justiniána. Z cisárskej konštitúcie *Omnem* (r. 533) sa dozvedáme, že Justiniánove „*tria volumina*“ sa stali základným materiálom pre vyučovanie na právnických školách. Sám Justinián ich prehlásil za základ vyučovania na právnických školách a rozdelil látku na jednotlivé študijné roky, napr.: v prvom roku sa začínalo Inštitúciami a prvými štyrmi knihami Digest a vyučovanie sa končilo v piatom roku štúdiom Kódexu cisárskych nariadení.⁴ *Tria volumina* prenikli aj do úradov, súdnych a správnych orgánov väčších miest. Naproti tomu Justinián konštitúciou *Tanta* výrazne oslabil postavenie právnej vedy, ktorú zredukoval do úlohy slúžky zákona, t. j. zakázal pripájať k právnym pravidlám komentáre a vykladať zákony; dovoľoval len doslovne prekladať texty zákonov z latinčiny do gréčtiny, zostavovať výpisky (sumy) z ustanovení a robiť paratitla.⁵

Napriek uvedeným negatívam bolo rímske právo súkromné v podobe v akej ho kodifikoval Justinián základným činiteľom *ius commune*, teda právom, ktorým sa počas stredoveku a novoveku riadila veľká časť Európy (latinská a nemecká), a to až do 19. storočia, keď rímske právo prestalo byť pozitívnym právom a stalo sa historickoprávnou disciplínou. Význam justiniánskej kodifikácie neskončil len týmto medzníkom, pretože celý rad rímskoprávnych prvkov a inštitútov bolo prevzatých do veľkých európskych kodifikácií, ako napr. Code civil (r. 1804), Všeobecný občiansky zákonník (r. 1811), Občiansky zákonník (r. 1900). Nechýbajú ani názory, podľa ktorých rímske právo prostredníctvom týchto veľkých kodifikácií 19. storočia, ovplyvnilo súkromné právo aj mimo európsky kontinent, ako v Japonsku, Južnej Amerike, Afrike.⁶

Význam a vnútorná hodnota justiniánskeho zákonodarstva vytvoreného pred takmer 1500 rokmi prevažne na základe spisov klasickej právnej vedy sú nepopierateľné. Istá dokonalosť, ktorou zvykne byť rímske právo súkromné označované, je teda na mieste. Prvoradá príčina jeho dokonalosti spočívala v osobitnom spôsobe jeho vzniku. Jeho normy a základné inštitúty boli takmer zbavené priamej zákonodarnej inherencie. Napr. v republikánskom období bol u Rimanov subjektom najvyššej štátnej moci ľud (*populus romanus*), ktorý bol organizovaný v ľudových zhromaždeniach (*comitia*). Zákon prijatý ľudovým zhromaždením (*lex comitialis*), ktorý upravoval vzťahy v oblasti verejného práva, v zásade nezasahoval (iba ak zriedkavo a v obmedzenej miere) do vzťahov súkromného práva. Dokonalosť rímskeho práva potvrdzuje aj

³ Z tohto hľadiska sú dôležité nov. venované dedičského právu (nov. 118 a nov. 127) a rodinnému a manželskému právu (nov. 22).

⁴ IUSTINIANUS. Const. *Omnem*. 2-5.

⁵ IUSTINIANUS. Const. *Tanta*. 21-22.

⁶ Bližšie pozri HOZUMI, Nobushige. *Il culto degli antenati e il diritto giapponese*. (prekl. Castelli Guglielmo). Milano: Hoepli, 1923, 131 s.; ALBERTARIO, Emilio. *Studi di diritto romano. Storia, metodologia, esegesi*. Milano: Giuffrè editore, 1937, s. 57; SKŘEJPEK, Michal. *Římské soukromné právo. Systém a instituce*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2016, s. 9.

skutočnosť, že v Ríme sa nestretávame s fenoménom legislatívnych zásahov do oblasti súkromného práva, ktoré by boli spôsobené veľkými zmenami v politickom usporiadaní.

Konštatovali sme, že hlavná príčina tzv. dokonalosti rímskeho súkromného práva tkvela v spôsobe jeho vzniku, čo nás privádza k problematike prameňov jeho produkcie.⁷ Jeho najstarším prameňom bolo obyčajové právo (*consuetudo*), ktoré sa označovalo aj ako *mores maiorum* (zvyky, mravy predkov) a ktoré obsahovalo nielen normy profánne (*ius*) ale aj normy náboženské (*fas*).⁸ Neskôr pre plynulý rozvoj rímskeho súkromného práva veľmi významnú úlohu zohrali tri pramene, ktoré podľa republikánskej ústavy ani vyslovene nemali právotvornú a zákonodarnú moc: prétor, právna veda a neskôr aj cisár.

V dôsledku hospodárskeho rozmachu rímskeho štátu, bolo potrebné prispôbovať strnulé civilné právo novým hospodárskym pomerom. Táto úloha bola zverená štátnemu úradníkovi, nazývanému mestský prétor (*praetor urbanus*), ktorého úrad bol zavedený v r. 367 pred n. l. Ako ústavnému zástupcovi konzulov mu bol zverený výkon súdnictva (jurisdikcie), teda najmä oprávnenie prijímať alebo odmietat' podané žaloby. Vyslovene síce nemal právotvornú moc, ale z moci svojho úradu fakticky prispieval k tvorbe súkromného práva najmä tým spôsobom, že rozširoval vzťahy, ktoré chránilo staré civilné právo a takto nepriamo vystupoval ako prameň práva.⁹ Medzi nástroje prétorského práva patrili najmä „individuálne“ žaloby (fiktívne žaloby alebo žaloby osnované na faktickú situáciu), procesné námietky, ale aj mimosúdne prostriedky ako navrátenie do pôvodného stavu alebo uvedenie do držby.¹⁰ Uvedenými prostriedkami prétor zmierňoval tvrdosť starého civilného práva, ktoré aj naďalej ostávalo v platnosti a týmto spôsobom v skutočnosti vytváral právne normy napriek tomu, že nebol nositeľom zákonodarnej moci. Slobodná tvorba honorárneho práva bola ukončená v období principátu cisárom Hadriánom, ktorý v r. 129 n. l. poveril významného právnika Salvia Juliána, aby vypracoval konečné znenie súdnych vyhlášok (*edictum perpetuum Hadriani*). Je nutné pripomenúť, že za rozhodnutiami rímskych prétorov obvykle stáli významní právnici (poradný zbor prétora – „*consilium*“), ktorí z pokladu svojej múdrosti, vzdelanosti a životnej skúsenosti im poskytovali cenné právne rady. Pretúra bola totiž politická funkcia a právnické vzdelanie nebolo podmienkou na jej personálne obsadenie.

Ďalším významným prameňom produkcie súkromného práva bola právna veda, ktorej najväčší rozvoj nastal v prvých dvoch storočiach principátu, kedy sa stala bezprostredným prameňom práva. Klasickí právnici, hoci neboli zákonodarcovia, mohli v obmedzenom priestore vytvárať nové právo v rámci ich tzv. responznej činnosti (*responsa prudentium*). Od počiatku principátu dostávali niektorí právnici právo verejne odpovedať na právne otázky v zastúpení cisára (*ius publicae respondendi ex auctoritate principis*). Išlo o *responsa* (dobrovzdania), t. j. výroky a názory ku konkrétnym právnym prípadom, ktoré dotknutí právnici mali právo poskytovať tak súkromným ako aj úradným osobám, a to v mene cisára.¹¹ Právnik Gaius uviedol, že podľa

⁷ Talianska, španielska, nemecká, ale aj česká literatúra používa na označenie prameňov vzniku práva výraz pramene „produkcie práva“: le fonti di produzione del diritto, las fuentes de producción del derecho, Produktionsquellen des Rechts; porovnaj BURDESE, Alberto. *Manuale di diritto privato romano*. Torino: UTET GIURIDICA, 2008, s. 7; SKŘEJPEK, ref. 6, s. 23.

⁸ Bližšie pozri SKŘEJPEK, Michal. *Ius et religio. Právo a náboženství ve starověkém Římě*. Pelhřimov: Vydavatelství 999, 1999, s. 87 a nasl.

⁹ Klasický právník Papinianus nazval právo vytvárané rímskymi prétormi „*ius praetorium*“ a vymedzil ho, ako právo zavedené prétormi vo verejnom záujme s cieľom podporiť alebo doplniť alebo opraviť civilné právo (D. 1, 1, 7, 1).

¹⁰ Bližšie pozri: BRTKO, Róbert. Právne aktivity rímskych prétorov v období Rímskej republiky (510 pred n.l. – 27 pred n.l.). In *Právne aspekty verejnej správy*. Bratislava: VSEMrvs, 2011, s. 19-28; BRTKO, Róbert. Vecné a osobné žaloby vo svetle klasického a justiniánskeho rímskeho práva. In *Acta Facultatis Iuridicae Universitatis Comenianae*, 2023, roč. XLII, č. 1, s. 5-19.

¹¹ „Primus divus Augustus, ut maior iuris auctoritas haberetur, constituit, ut ex auctoritate eius responderet: et ex illo tempore peti hoc pro beneficio coepit (...)“ (Pomponius D. 1, 2, 49).

reskriptu cisára Hadriána boli zhodné stanoviská autorizovaných právnikov pre sudcov záväzné a mali silu zákona (*legis vicem optinet*), ak sa nezhodovali, sudca sa mohol riadiť ľubovoľným názorom.¹² S responznou činnosťou klasických rímskych právnikov súvisela ich bohatá literárna činnosť.¹³ Okrem toho mnoho právnikov pôsobilo v cisárskej rade a dôležitých cisárskych úradoch. Takéto úzke spojenie medzi vedením štátu a právnickým stavom prinieslo právnej vede silnú podporu. Na vysokú úroveň rímskej právnej vedy klasického obdobia nepriamo poukazuje aj skutočnosť, že ani po zániku Západorímskej ríše (r. 476) sa rímske právo v dôsledku princípu personality neprestalo prakticky používať na územiach zaniknutej časti ríše, čo je v právnych dejinách ojedinelé.

Rímski právnici klasického obdobia súkromné právo vytvárali týmto spôsobom. Platné právo (*ius civile*, *ius honorarium*, *ius gentium* a taktiež cisárske právo) vykladali a dôkladne vedecky spracovávali, t. j. zamýšľali sa nad účinnosťou noriem do všetkých možných dôsledkov; skúmali vzájomné súvislosti právnych inštitútov; za účelom zdokonalenia procesnej ochrany často využívali analógiu; kreatívnym spôsobom rozvíjali určité princípy, ktoré boli v normách obsiahnuté alebo len naznačené. Vedeckú činnosť vykonávali v úzkej spojitosti s praxou a pre prax, preto rímski právnici málo filozofovali a nemali radi veľké zovšeobecňovania.¹⁴ Praktický duch a mentalitu Rimanov pôsobivo vyjadril básnik Giosuè Carducci (+1907): „Rimania boli národom, pre ktorý právo bolo poéziou“.¹⁵

Ďalšie dôležité pramene z obdobia principátu boli úzko späté s úradom cisára, ktorý na začiatku tohto obdobia vyslovene nebol zákonodarcom (monopol zákonodarnej moci prešiel na cisára len postupne),¹⁶ ale fakticky prispieval k tvorbe súkromného práva dvoma spôsobmi, a to prostredníctvom senátu alebo samostatne. Rímsky senát v období kráľovstva a republiky bol poradným orgánom kráľa a magistrátov, nedisponoval teda zákonodarnou mocou, mal len právomoc vydávať vlastné predpisy týkajúce sa odporúčaní a pokynov vydávaných na žiadosť vyšších magistrátov. V období principátu (postupne prevzal úlohu ľudových zhromaždení) sa však stal poddajným nástrojom cisárskej politiky, čoho dôsledkom bolo, že bez námietok dával súhlas ku každému návrhu cisára (*oratio principis*). Preto klasickí právnici o záväznosti jeho uznesení tvrdili: „uznesenie senátu má silu zákona, aj keď sa o tom pochybuje“ (Gai Inst. 1, 4) alebo „nie je sporné, že senát môže tvoriť právo“ (Ulpianus D. 1, 9). Uznesenia senátu (*senatus consulta*) boli v skutočnosti stanoviskom cisára a týmto spôsobom nahradili zákonodárnu moc ľudových zhromaždení. „Zákonodarnému právu senátu“ spočiatku odporovali protivníci monarchie, avšak v 2. storočí n. l. o ňom už nikto nepochyboval. Cisár v období principátu mohol na súkromné právo pôsobiť aj iným spôsobom: ako magistrátovi mu prináležalo aj právo vydávať vyhlášky

„(...) Božský Augustus, aby zvýšil vážnosť práva, nariadil ako prvý, aby znalci práva vydávali dobrovzdania na základe jeho splnomocnenia a od tej doby začalo byť toto privilégium vyžadované (...)“.

¹² „Responsa prudentium sunt sententiae et opiniones eorum, quibus permissum est iura condere. Quorum omnium si in unum sententiae concurrunt, id quod ita sentiunt, legis vicem optinet; si vero dissentium, iudici licet quam velit sententiam sequi; idque rescripto divi Hadriani significatur“ (Gai Inst. 1, 7).

„Dobrozdanania právnikov sú výroky a názory tých, ktorým bolo dané povolenie vytvárať právo. Ak výroky všetkých sú jednotné, na čom sa zhodujú, nadobúda silu zákona. Ak sa však nezhodujú, má sudca voľnosť riadiť sa tým výrokom, ktorým chce: a to je ustanovené v reskripte božského Hadriána“.

¹³ Vytvárali: a) spisy určené na vyučovanie práva (napr. Institutiones, Sententiae, Definitiones, Diferentiae, Opiniones); b) kazuistické spisy (napr. Digesta, Responsa, Quaestiones, Disputationes, Epistulae); c) komentáre k civilnému právu a ediktu magistrátov; d) monografie rozličného obsahu (napr. De fideicommissis).

¹⁴ Porovnaj KINCL – URFUS – SKŘEJPEK, ref. 2, s. 30.

¹⁵ CARDUCCI, Giosuè. Selection from Carducci. Prose and Poetry, with introduction, notes and vocabulary by A. Marinoni. New York: W. R. Jenkins Co, 1913, 178 s.

¹⁶ Prvý cisár Augustus formálne žiadne zákony nevydával, pretože vo svojej osobe len kumuloval právomoci republikánskych magistrátov, ktorí boli oprávnení zákony navrhovať. Ľudové zhromaždenia sa počas vlády druhého cisára Tiberia (14 - 37) prestali zvolávať, preto sa cisári začali obracať na senát, ktorý prevzal úlohu ľudových zhromaždení.

(*ius edicendi*) a na rozdiel od prétora nemusel svoje edikty vydávať pri nastupovaní do úradu. Cisárske nariadenia (*constitutiones principum*) mohli mať viacero podôb. Právnik Gaius ich vymedzil ako všetko, čo cisár nariadil dekrétom alebo ediktom alebo listom a že nepochybne majú silu zákona, pretože sám cisár na základe zákona získava najvyššiu moc.¹⁷ Tieto pramene (*decretum, edictum, mandatum, rescriptum, epistula*) upravovali aj materiu súkromného práva a zostávali v platnosti aj po smrti cisára. V tejto súvislosti je nutné pripomenúť, že od začiatku vlády cisára Augusta právnici pôsobili na významných miestach štátnej správy ako poradcovia a po čiatkom panovania cisára Trajána (98 – 117) boli stálymi členmi cisárskej rady.

Po predstavení dôležitých prameňov produkcie práva z obdobia absolútneho cisárstva, je možné dostatočne ozrejiť otázku tzv. dokonalosti rímskeho súkromného práva. Zásluhou špecifickej právotvornej činnosti prétorov, klasických rímskych právnikov a cisárov vývoj súkromného práva prebiehal kontinuálne a vzhľadom na meniace sa hospodárske pomery pružne, a to bez toho, aby jeho vývoj formálne fixoval na určité legislatívne znenie, ktoré by jeho vývoj mohol zabrzdiť. Spomínaná dokonalosť rímskeho súkromného práva spočívala najmä v: 1. obdivuhodnom dynamizme, ktorého základom bolo pružné prispôsobenie sa novým potrebám a vzťahom; 2. plynulom vznikaní, kde už jeho nefunkčné a zostarnuté časti zanikli a nové vitálne časti expandovali zásluhou ich vnútornej sily; 3. organickej jednote, čoho následkom bola skutočnosť, že systém rímskeho súkromného práva prakticky neobsahoval právne medzery. Vývoj tohto právneho poriadku by sme mohli snád' obrazne prirovnať k mohutnému stromu, ktorý každý rok ozelenie a zakvitne peknými kvetmi.

Pri skúmaní našej problematiky nemôžeme opomenúť ani to, že rímske právo súkromné by sme dnes tak nespoznali, keby ono neprešlo svojim posledným špecifickým vývojom vo východnej časti Rímskej ríše. Táto posledná fáza jeho vývoja už nebola organická, ale bola výsledkom stretu dvoch svetov (západného a východného), dvoch kultúr (rímskej a gréckej) a dvoch náboženstiev (pohanského a kresťanského). Východná časť Rímskej ríše bola vlastne jedným veľkým dejiskom, na ktorom sa odohrával boj. Bol to už cisár Caracalla, ktorý v roku 212 priznal rímske občianstvo všetkým slobodným obyvateľom provincií, čoho následkom bola náhla zmena práva v provinciách. Ďalej cisár Konštantín v snahe posilniť Ríšu založil Konštantínopol (r. 330), ktorý dostal italské právo (*ius Italicum*), senát a rôzne iné výhody, ale jeho prostredie bolo gréckeho a kresťanského rázu. Počnúc Konštantínom možno pozorovať, ako do právnych textov prenikali zjednodušujúce koncepcie a pojmy primitívneho vulgárneho práva. Cisárovi Justiniánovi vd'acíme za to, že svojou kodifikáciou zachoval pre ľudstvo dôležité časti rímskeho súkromného práva. Z druhej strany prostredníctvom mnohých interpolácií a zásahov do klasických právnych textov zavinil to, že mnohé klasické právne texty už nepoznáme v ich pôvodnom znení. Možno do istej miery súhlasiť s Emiliom Albertariom, že v tomto zmysle bol Justinián viac simplifikátorom a kompilátorom ako veľkým právnym inovátorom.¹⁸

Príčina životaschopnosti rímskeho súkromného práva spočívala aj vtom, že ono bolo spoločným produktom tak západnej ako aj východnej časti Rímskej ríše. Justinián totiž splnomocnil kompilátorov (komisiu právnikov), aby klasické rímske právo prispôbilo novým hospodárskym a sociálnym pomerom ranej stredovekej spoločnosti. A tak v oblasti všeobecných princípov, rodinného a dedičského práva, vecného a záväzkového práva, viaceré staré rímskoprávne normy boli nahradené normami novými, podobne niektoré tradičné rímske inštitúty upadli do zabudnutia a ich miesto zaujali nové koncepty a tendencie. Uvedené inovácie možno ilustrovať na mnohých príkladoch, napr. na: nadobudnutí vlastníckeho práva derivatívnym spôsobom odovzdaním, ktoré justiniánske zákonodarstvo zaviedlo ako jediný spôsob prevodu vlastníctva; na zrušení delenia mancipačných a nemancipačných vecí; na odstránení koncepcie kviritského

¹⁷ Constitutio principis est, quod imperator decreto vel edicto vel epistula constituit. Nec umquam dubitatum est, quin id legis vicem optineat, cum ipse imperator per legem imperium accipia (Gai Inst. 1, 5).

¹⁸ ALBERTARIO, ref. 6, s. 65.

a bonitárneho vlastníctva a zavedení jednotného pojmu vlastníckeho práva k všetkým veciam atď. V prehľade zmien a inovácií by sme mohli ešte veľmi dlho pokračovať.

Nemožno opomenúť skutočnosť, že justiniánska kodifikácia bola do istej miery ovplyvnená aj novým náboženstvom – kresťanstvom, ktorého doktrína sa prostredníctvom interpolácií odzrkadľovala v mnohých normách justiniánskeho zákonodarstva. Je evidentné, že kodifikačná komisia, ktorá po materiálnej stránke dielo realizovala, sa musela riadiť direktívami, ktoré nemohli byť v rozpore s kresťanskou etikou. Preto justiniánski kompilátori do klasických právnych textov vhodne vkladali (t. j. interpolovali) slovné spojenia, ako napr. „*caritas liberorum*“, „*naturalis caritas erga filios*“, „*caritas sanguinis*“, „*caritas pupilli*“, na ktoré sa klasický právny poriadok neodvolával.¹⁹ Právne texty poklasického obdobia²⁰ a konštitúcie cisára Justiniána už obsahovali výrazy ako „*benevolentia*“, „*benignitas*“, „*caritas*“, „*clementia*“, „*humanitas*“, „*pietas*“, ktoré v Ríme často používali rétori a filozofi, ale nie klasickí rímski právnici.

Napriek tomu, že Justinián množstvom interpolácií menil texty klasického práva, možno ho považovať za veľkého inovátora, pretože to, čo bolo v jeho zákonodarstve nové, viac ľudské a kresťanské, bolo produktom jeho doby, resp. doby bezprostredne predchádzajúcej. Zaradením nových myšlienok a koncepcií do veľkého systému rímskeho práva bez toho, aby ho zrušil, uchoval pre ďalšie generácie a storočia najväčší poklad rímskej duchovnej kultúry. Nezáleží na tom, že spoje (väčšinou interpolácie kompilátorov) medzi starým a novým právom neboli vždy perfektné, že jednoduchosť a elegancia klasickej jurisprudencie miestami utrpela, že v kodifikáciách je nemálo obsahových a formálnych nedostatkov. Zásluhou tohto imperátora rímske právo malo a verím, že aj v budúcnosti stále bude mať zásadný vplyv na rozvoj súkromného práva európskeho kontinentu a že zostane aj naďalej inšpiračným zdrojom pri tvorbe moderného súkromného práva.

¹⁹ Napr. porovnaj nasledovné interpolované texty: Papinianus D. 5, 2 15, pr. (*naturalem erga filios caritatem*); Tryphoninus D. 49, 17. 19, pr. (*nisi commilitium caritatem auxisset*); Ulpianus D. 25, 3, 5, 2 (*et cum ex aequitate haec res descendat caritateque sanguinis*); Valens D. 34, 1, 22, pr. (*si neutrum apparuerit, tum ex facultatibus defuncti et caritate eius, cui fideicommissum datum erit*); Ulpianus D. 30, 50, 3 (*sed et mens patris familiae et legatarii dignitas vel caritas et necessitudo*); Paulus D. 49, 15, 19, 7 (*et quia disciplina castrorum antiquior fuit parentibus romanis quam caritas liberorum*) a iné.

Taktiež porovnaj LEVY, Ernestus – RABEL, Ernestus. *Index interpolationum quae in Iustiniani Digestis inesse dicuntur*. Tomus I. Weimar: Hermann Böhlau Hachfolger, 1929, 402 s.; LEVY, Ernestus – RABEL, Ernestus. *Index interpolationum quae in Iustiniani Digestis inesse dicuntur*. Tomus II. Weimar: Hermann Böhlau Hachfolger, 1931, 326 s.; LEVY, Ernestus – RABEL, Ernestus. *Index interpolationum quae in Iustiniani Digestis inesse dicuntur*. Tomus III. Weimar: Hermann Böhlau Hachfolger, 1935, 600 s.

²⁰ Výskumy právnych romanistov - najmä po II. svetovej vojne - poukazujú na skutočnosť, že množstvo „neklasických miest“ v klasických právnych textoch nie sú dielom právnika Triboniána a jeho spolupracovníkov, ale že zmeny boli zrealizované už skôr, a to v poklasickom období.

Hygiene in Roman law – burials, sewers, and water system

Valéria Terézia Dančiaková

Securing a sufficient level of healthcare and preserving public health can be seen, at first, as significant for maintaining a certain level of comfort, but as the Covid-19 crisis has shown, insufficient legal regulation and action of a state in time of health crisis can have far-reaching consequences for the state and its society as such, which affects every sphere of society, starting with personal relations and ending with economic crisis due to loss of income and workforce.

In past, the economic consequences may well be the most noticeable, when various diseases could wipe out half the population. Logically, it must have resulted in the decrease of the workforce and overall production. Mc Neill even considers the plague that raged during the time of Emperor Justinian lasting fifty-two years as an indirect cause of his failure to restore the unity of the former Empire, as well as the decrease in resources with which the empire disposed and relied on¹.

One of the first conditions for securing the health of a population is securing a sufficient level of hygiene as a measure to prevent an outbreak of epidemics. In the past, many diseases spread thanks to the lack of basic hygiene among the population, and even today, in our current situation, we see that following basic rules of personal hygiene along with suitable sanitation is the primary prevention from contracting infectious diseases. A hygienically clean environment can be secured by various measures, while the most common for us today is the availability of clean, fresh, running water, and a functional sewage system ensuring that the population will not be exposed to contaminated feces. Equally important is to ensure a secure manipulation of dead bodies, since those can also be a source of various diseases, which is related to the question of the capability of society to stop its spread in case of an outbreak. During its time, the Roman Empire suffered from many, even regularly appearing epidemics (*pestilentia*). One of them was the yearly occurrence of malaria, which was due to the fact that Rome was actually built on marshes.

Abstract

The paper maps legal acts that emerged in Roman Law from its beginning to the early years of the principate and had an impact on the general health of the population by taking measures that should in general contribute to preventing the spread of infectious diseases, especially by securing appropriate hygiene via disposal of the dead bodies, waste and providing water for drinking or baths. Along with laws that were created for the city of Rome, the article also deals with any legal regulation that was dedicated to other territories occupied by the Romans.

Keywords

Roman law, epidemics, hygiene, burials, water, sewer

Author

Mgr. et. Mgr., Valéria Terézia Dančiaková, PhD.
Comenius University in Bratislava, Faculty of Law

valeria.terezia.danciakova@flaw.uniba.sk

Cite

DANČIAKOVÁ, Valéria Terézia. Hygiene in Roman law – burials, sewers, and water system. In *Historia et Theoria iuris*, 2023, roč. 15, č. 2, s. 10 – 26.

¹ McNEILL, William H. *Plagues and Peoples*. New York: Anchor, 1976, s. 123-128.

In the paper, we want to introduce Roman legislation from the time of the Roman Republic and early Principate that regulated burials, sewers, and the use of water as means of maintaining basic hygiene and prevention from the spread of infectious diseases.

Concerning the character of previous historical periods, the opinion of the public is often that everything before our modern times was a dark undeveloped age with no mark of progress, and all that we enjoy today was only discovered during the twentieth century and later. A picture that paints history in such colors is distorted if not false. In the paper, we want to introduce Roman legislation from the time of the Roman Republic and early Principate that regulated burials, sewers, and the use of water as a means of maintaining basic hygiene and prevention from the spread of infectious diseases. Concerning the theme of the paper, of course, the level of healthcare and hygiene today is much more advanced than it was in Roman time, but the basis for today's living standards can be found in civilizations as old as that of Ancient Rome.

Roman works of various kinds are still the object of admiration of scholars, whether it is a literary work,² legal heritage, or structures preserved until today (either in whole or their remains), in which we can encounter the genius of the Roman spirit. The preserved remains of the Roman aqueducts and sewers with their technological advancement are the ones that inspire awe even today. Although their contribution to securing a higher level of hygiene wasn't great eventually, the failure cannot be ascribed to them, but rather to insufficient knowledge in medicine and biology. In general, the hygienic situation of Ancient Rome can best be described as follows:

A seventeenth-century Londoner existed in conditions that would hardly have been tolerated by a first-century Roman. But they met on one common ground, for neither knew the cause of disease. If the seemingly clear water that flowed along the Roman aqueduct happened to come from a contaminated source, then the Roman was as much at risk as the Londoners who drew their supply from the muddy Thames.³

IN GENERAL ON ROMAN *PESTILENTIA*

An epidemic (*pestilential*) can be characterized as an infectious disease that affects a lot of people in the same place⁴. In antiquity, various pestilences or natural disasters were usually seen as the result of an interference of a higher power, very often because of a god's wrath and as a result, it was necessary to earn the god's favor, asking one of the gods, or even a foreign god for help. Turning to supernatural forces in face of a crisis then wasn't just a religious gesture of an individual but a formal act of the Roman Senate that followed a complex official procedure. The historical records show us that the senate often claimed the authority to end epidemics in Rome via religion and the interpretation of the epidemics as bad omens or punishment from gods can be understood as a reaction of a political system to uncertainty caused by the imminent threat of disease⁵.

Ancient authors describe a total of 27 various epidemics only during the time of the Roman Republic and early years of the Empire, dated between the years 472 BC to 22 BCE, while only in three cases the senate did not react to resolve the situation as a religious issue⁶.

² Works of *Marcus Vitruvius Pollio* living in 80/70 BCE – 15 CE, as well as the work of *Sextus Julius Frontinus*.

³ CARTWRIGHT, Frederick F. – BIDDISS, Michael. *Disease and History: From Ancient Times to Covid-19*. Borough: 2020, 253 p.

⁴ THOMAS, Clayton L. *Taber's Cyclopedic Medical Dictionary*. Philadelphia: F A Davis Co., 1997, p. 654.

⁵ WAZER, Caroline. Between Public Health and Popular Medicine: Senatorial and Popular Responses to Epidemic Disease in the Roman Republic. In HARRIS, William. V. (ed.) *Popular Medicine in Graeco-Roman Antiquity*. Boston/Leiden: Brill, 2016, p. 126-127.

⁶ See WAZER, ref. 5, p. 134-135.

The first big pestilence to break out in Rome is dated to 472 BC and it seems that it affected mainly pregnant women who suffered miscarriages as the result of the illness. In the course of the fifth century BC, other pestilences followed being resolved by prayers or on some occasion even turning to foreign cults⁷. The tendency to turn to foreign cults gained new significance in the year 433 BC when as a result of plague raging in Rome a decision was reached to build a temple in the city, in the Campus Martius, to a god called Apollo Medicus⁸, a god of sun, light and originally also a god of health⁹, while healing and cleansing were considered to be his most prominent functions¹⁰. This was the first case when the Romans officially imported a foreign cult into their city and culture.

Another great epidemic broke out around the year 400 BCE, and it was identified by scholars as malaria. This pestilence is interesting concerning its description offered by ancient authors Varro and Columella. Varro describes nearby marshes as the place of origin of small invisible creatures that enter into people's mouths and nostrils causing the disease¹¹. Columella also warns the people from building their dwellings near marshes that are the source of stinging insects spreading mysterious diseases that are beyond the understanding of physicians¹². What is even more striking, is Varro noticing that these invisible creatures can be destroyed by their removal from damp environment and exposure to sunlight. The fact that he is talking about invisible creatures even suggests that he had a notion of what today is called microscopic pathogens¹³.

The next major epidemics that resulted in importing a foreign cult broke out in Rome in the year 293 BCE. According to the Roman tradition, an emissary called Quintus Ogulnius Gallus was issued by the senate to introduce the cult of the Greek god of medicine Asclepios after consulting the Sibylline oracles revealing that the only way to end the crisis is by gaining the support of the god¹⁴. The cult was imported from its main center in Epidaurus and it is said that a snake (the symbol of the god) boarded the ship of the emissaries and upon their return to Rome marked the island in river Tiber as the place for building the temple for Asclepios¹⁵. The priests in Epidaurus were supposed to advise the emissaries that it would be more hygienic when the infected persons were removed from the urban part of the city. The temple built on the island was supposed to serve this purpose since as a result of its erection crowds of inflicted people started to stream to the temple seeking recovery¹⁶. Aicher states that temples dedicated to Asclepios were usually built on the edges of cities for symbolic as well as hygienic reasons while

⁷ Ibidem, p. 136-138.

⁸ It was built beyond the pomerium, which was the official city line since it was a foreign cult. HILL, Phillip V. The Temples and Statues of Apollo in Rome. In *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, 1962, vol. 2, p. 125-126.; RICHARDSON, Lawrence. *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, London: JHU Press, 1992, p. 12.

⁹ ZAMAROVSKÝ, Vojtech. *Bohovia a hrdinovia antických báji*. Bratislava: Perfekt, 2002, p. 53.

¹⁰ HORNBLOWER, Simon – SPAWFORTH, Antony – EIDINOW, Esther. *The Oxford Classical Dictionary*: Vol.1. Oxford: Oxford University Press, 2012, p. 119.

¹¹ Var. 1.12.2.

¹² Col. 1.5.6.

¹³ See MICALLEF, Milton J. The Roman Fever: Observations on the understanding of malaria in the ancient Roman world. In *The Medical Journal of Australia*, 2016, Vol. 205, p. 501.

¹⁴ RENBERG, Gil H. Public and Private Places of Worship in the Cult of Asclepius at Rome. In *Memoirs of the American Academy in Rome*, 2006/2007, Vol. 51/52, p. 87-89. HORNBLOWER – SPAWFORTH – EIDINOW, ref. 10, p. 1034-1035.

¹⁵ Van der PLOEG, Ghislaine. *The Impact of the Roman Empire on the Cult of Asclepius*, Leiden/Boston: Brill, 2018, p. 65-66.

¹⁶ CILLIERS, Louise. Public Health in Roman Legislation. In *Acta Classica*, 1993, Vol. 6, p. 2.

the island in the Tiber offered such an isolated place¹⁷ and Davies even states that besides the temple, also hospital was built on the island¹⁸. We can find a reference to this temple in *D. 40.8.2. (Servo, quem pro derelicto dominus ob gravem infirmitatem habuit, ex edicto divi Claudii competit libertas.)*¹⁹ that includes a regulation introduced by emperor Claudius according to which if a slave coming to the temple to recover from a serious illness is abandoned, he is to be freed in case of recovery. *Plutarch* also refers to the location of the temple on the island. According to him the place was healthier (*υγιεστερος*) and followed the example of Epidaurus, in which the temple was also placed outside the city²⁰. In placing the temple *Festus* emphasized the access to fresh-water as an important factor while treating the inflicted²¹. As a result, the island could truly be chosen as a place suitable for the temple for several reasons as the isolation (either because of sanitary precautions or as a result of tradition), healthier environment, separation from the health risks of the city (Rome, in general, was quite overcrowded with not enough living space available in the tenement houses²² for the poorest of its inhabitants) as well as the access to freshwater since later a well was placed on the island²³.

The first epidemic from the time of emperors appeared at the very beginning of Augustus's reign in years 23 – 22 BCE and caused lesions on a person's skin but otherwise, the treatment was more dangerous than the disease itself, which cannot be said about the epidemics during Nero's rule in 54 CE described very dramatically by Tacitus as a plague that killed people of all ranks and with indifference to status²⁴. The next epidemics then appeared in 79 – 80 CE and according to Suetonius, it killed 30 000 people²⁵. Dio Cassius states the cause of the disease (terrible infectious disease) to be the eruption of Vesuvius and the ash that spread from it carrying the disease²⁶. Thus, in the first hundred years of the principate, at least three major epidemics broke out.

The second century was a witness to even greater calamity caused by epidemics. In 125 CE the so-called plague of Orosius spread to Italy from Africa (Numidia and North Africa) that was said to have caused around a million death, however, the death toll can be exaggerated²⁷. In the second half of the second century, the plague of Antoninus broke out which is possibly the greatest epidemic the Empire had to face. The pestilence appeared in the year 165 CE during the reign of Emperor Marcus Aurelius Antoninus and it seems that it was brought to Rome by soldiers who contracted it during a campaign in the East (Parthia, Mesopotamia)²⁸. The "plague" afflicted the Roman Empire until the year 180 CE with a reoccurrence in 189, which was shorter but affected dramatically Rome²⁹, as according to Dio Cassius 2 000 people would die daily³⁰.

¹⁷ AICHER, Peter J. *Rome Alive: A Source Guide to the Ancient City*, Illinois: Bolchazy-Carducci Publishers, 2004, p. 267.

¹⁸ DAVIES, Robert W. Medicine in Ancient Rome. In *History Today*, 1971, Vol. 21, p. 770.

¹⁹ The meaning of the regulation with direct reference to the temple of Asclepius is explained in Suet. Claud. 25.

²⁰ Plut. Quaest. Rom. 94.

²¹ Festus, De sign, verb., 110 M.

²² Referred to as insulae.

²³ RENBERG, ref. 14, p. 96-97.

²⁴ Tac. Ann. 16. 13: "...in qua omne mortalium genus **vis pestilentiae** depopulabatur, nulla caeli intemperie quae occurreret oculis".

²⁵ Suet. Nero 39: "**pestilentia** unius autumnus, quo triginta funerum milia in rationem Libitinae uenerunt;"

²⁶ Dio Cassius 66. 24: "ἡ μὲν οὖν τέφρα αὕτη οὐδὲν μέγα τότε κακὸν αὐτοὺς εἰργάσατο ὕστερον γὰρ **νόσον** σφοδρὰ **λοιμώδη δεινὴν** ἐνέβαλε."

²⁷ RETIEF, Francois P. – CILLIERS, Louise. Epidemics of the Roman Empire, 27 BC – AD 476. In *South African Medical Journal*, 2000, Vol. 90, No. 2, p. 268.

²⁸ Ibidem, p. 268.

²⁹ See CARTWRIGHT, Frederick, F. Disease and History. In ERDKAMP, Paul (ed.). *Cambridge Companion to Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013, p. 52.

³⁰ Dio Cassius 73.14.3: "γέγονε δὲ καὶ **νόσος** μεγίστη 1 ὧν ἐγὼ οἶδα: **δισχίλιοι** γοῦν πολλάκις ἡμέρας μιᾶς ἐν τῇ"

The spread of disease was especially problematic if it occurred in the army since Romans mostly engaged in conquests and they depended on the army to hold the Empire they created since the Punic Wars. Studies show that until the twentieth century, more soldiers died of diseases than in combat fighting an enemy³¹. Belfiglio states that it was the excellent health care available in the Roman army (compared to other civilizations of the age) that helped build the vast Empire that Rome controlled. In general, the health care applied in Rome was more of a preventive character as they were more sufficient in staying off the disease than treating the actual symptoms³². In the army, this was ensured by building latrines, drains, and sewers, and obtaining water from the uncontaminated source, while also trying to avoid the contamination of the water source by the content of the latrines. While caring for the injured or sick soldiers they regularly cleaned the bedsheets and in case of infectious diseases, they isolated the inflicted individuals by creating isolation tents near the infirmaries. The infirmary was regularly disinfected with a mixture of ammonia, water, and vinegar³³.

BURIALS

Burial rituals in Rome, just like in other cultures even today, were influenced by culture and perception of death and the existence of a person's soul after death, the eternal life, within a specific set of beliefs that were consistent with the religion practiced in the area³⁴. Concerning the theme of hygiene, we could point out the notion that the contact with a dead body may pollute a person (in a cultic sense). Although according to Robinson³⁵, it is not very likely that in the case of laws concerning burials, the reason for such regulation was to secure hygiene, later scholars tend to support such an interpretation and they claim that the process of disposing of the dead bodies, as well as the legislation issued concerning this matter, were in fact influenced by practical concerns related to hygiene³⁶.

Concerning the disposal of the dead bodies, an important statute can be found in The Law of the Twelve Tables³⁷ dated the years 451 – 449 BCE³⁸ stating that it is forbidden to burn or bury cadavers in the city of Rome³⁹. Another statute, although this one did not concern the city of Rome, is an example of regulation created for the purpose of Roman colonies is *Lex coloniae Genetivae Iuliae seu ursonensis*⁴⁰ (the Charter of Urso⁴¹) created for settlement in Urso, Spain, by Julius Caesar in 44 BCE. In paragraph 73 we found a clause that forbids bringing a dead person, burying or cremating a dead person within the boundaries of the city, colony, or within an area marked by a plow (*qua aratro circumductum erit*⁴²). Within these areas, it is equally forbidden

³¹ GABRIEL, Richard A. – METZ, Karen S. *A History of Military Medicine*, New York: Praeger, 1992, p. 29.

³² WAZER, ref. 5, p. 126-146.

³³ BELFIGLIO, Valentine J. Control of Epidemics in Roman Army. In *International Journal of Community Medicine and Public Health*, 2017, Vol. 4, No. 5, p. 1388-1389.

³⁴ RETIEF, Francois P. – CILLIERS, Louise. Burial customs and the pollution of death in ancient Rome: procedures and paradoxes. In *Acta Theologica*, 2010, Vol. 26, p. 128.

³⁵ ROBINSON, Olivia. The Roman Law on Burials and Burial Grounds. In *Irish Jurist*, 1975, Vol. 10, p. 176.

³⁶ LINDSAY, Hugh. Death-pollution and funerals in the city of Rome. In HOPE, Valerie M. – MARSHALL, Eireann (eds.). *Death and Disease in the Ancient City*. London: Routledge, 2000, p. 152-172. BODEL, John. Graveyards and Groves: A Study of the Lex Lucerina. In *American Journal of Ancient History*, 1994, Vol. 11, p. vii.

³⁷ XII Tab. 10.1.

³⁸ JOHNSON, Allan Chester at al. *Ancient Roman Statutes*. Austin: the Lawbook Exchange, Ltd., 2012, p. 9.

³⁹ "Hominem mortuum in urbe ne sepelito neve urito," See BRUNS, Carl G. *Fontes iuris Romani antiqui*, I., Tübingen: I.C.B. Mohr, 1887, s. 34.; Cic. de Leg., II, 23, 58; Isid., Orig., 15, 11, 1; Serv. Ad Aen., 5, 64; 6, 162; 11, 206.

⁴⁰ CRAWFORD, Michael H. *Roman Statutes*, London: Institute of Classical Studies, School of Advanced Study, University of London, 1996, p. 393-454.

⁴¹ JOHNSON at al., ref. 38, p. 99.

⁴² CIL II, 5, n. 1022.

to build monuments for burial purposes and the transgression of the prohibition is punished by a fine of 5 000 sesterces, while aediles and duumvirs are obliged to have such monuments demolished and in case a dead person was already placed in it, they are also responsible for the expiration of the city since the presence of dead bodies within a city polluted the city. Paragraph 74 then forbids building crematories near cities in a distance smaller than half a mile, transgression of which is subjected to equal punishment.

Since the prohibition of burial in cities can also be found in legislation concerning other territories than the city of Rome, we can deduce, that the Romans considered it especially important. The regulation concerning the burial of dead bodies certainly reflected religious scruples, but although some scholars might disagree, the religious reasons cannot exclude the practical reasons based on the observation that contact with a cadaver can result in contracting an infectious disease or eating a cadaver can result in health issues. Similar regulations can be found in the Torah concerning dead bodies of animals according to which even touching them results in cultic impurity (*Lev. 11: 8⁴³*) or concerning the contact with human corpses (*Num. 5:2; 19:11; 31:19*). It cannot be excluded that rules beneficial for a society for other than purely religious reasons (like health, social justice) were introduced to the masses as something demanded by a deity. The hygienic reasons for regulation concerning handling and disposal of dead bodies can also be seen in the light of the prohibition found in the Law of the Twelve Tables in table 10, paragraph 8 according to which women are forbidden to tear their faces with their nails as an expression of grieving⁴⁴. Such self-harm could be a hygienic risk in a contact with a dead body.

That is why the cemeteries were created outside the city borders and these could be found in two forms, as *loca religiosa*, or formal cemeteries, and *loca publica* that were intended for the general population. In Rome, such a place was the Necropolis, which was situated near a gate called *Porta Esquilina* and the area was named *Campus Esquilinus*⁴⁵. This area was allocated for mass graves for the burial of dead bodies that were found on the streets during the day and it was impossible to identify them, also for the executed or those who were denied burial, and that place was in general considered an extremely unhygienic and even terrifying area⁴⁶. Horace mentions horrible soil covered with white bones, where thieves and wild beasts would wonder and witches would do their rituals⁴⁷. Besides the poor, also prominent inhabitants of Rome were buried there. The cemetery ceased to exist during the time of Emperor Augustus when Maecenas changed it to a garden⁴⁸. The oldest graves are dated as far as the eighth century BCE and the youngest ones to the fourth and third century BCE, while an interesting fact is that there are no graves to be found from the fifth century BCE⁴⁹.

Regulation concerning the burial place on the Esquiline Field can also be found in *Edictum praetoris de Campo Esquilino* from 80 BCE⁵⁰ which forbade creating a place for the cremation of

⁴³ In this case eating and touching is mentioned, while both activities could have fatal consequences. Concerning the animal, this obviously applied to carcasses that would be found, not animals killed for the purpose of eating.

⁴⁴ "Mulieres genas ne radunto, neve lessum funeris ergo habento," XII Tab. 10.4.

⁴⁵ PLATNER, Samuel B. *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*. London: Oxford University Press, 1929, p. 435.

⁴⁶ RETIEF – CILLIERS, ref. 34, p. 134-135. (38)

⁴⁷ Hor. S. 1.8.

⁴⁸ RICHARDSON, ref. 8, p. 64.

⁴⁹ RYBERG, Inez S. The Esquiline Necropolis in the Fifth Century B.C. In *American Journal of Archeology*, 1937, Vol. 41, p. 100; RICHARDSON, ref. 8, p. 64.

⁵⁰ JOHNSON at al., ref. 38, p. 68.

dead bodies or throwing manure or corpses near city borders⁵¹. The prohibition of cremation near the city is not so much a matter of hygiene than precaution to prevent fires in the city, as many houses were built of wood, and as the incident during the reign of Nero shows the threat of burning the city was imminent. That is also why in 7 BCE Augustus created a unit, combining the duties of police and fire departments, that was supposed to keep the city safe from arsonists in Rome (*vigiles*).

Although the Romans did not possess today's knowledge of prevention from infectious diseases the regulation concerning dead bodies, while being based on religious reasons, certainly helped to keep the population safe from the diseases that could spread from the decaying bodies. The concept of death pollution cannot be understood only in a religious sense, but it certainly had its health benefits as it helped prevent the contraction of various diseases, and the modes of how the death pollution could occur show that the Romans were able to differentiate between various situations when a person would be in presence of a dead body. As a result, exposure to a dead person from a distance or for a very short period did not result in serious death pollution (such cases were combat or gladiator games) in comparison to undertakers who had to manipulate the bodies to a much greater extent⁵².

SEWERS

An extremely important technological achievement for securing hygiene is the invention of a functional system of sewers, along with access to freshwater suitable for drinking. Amulree is asking very aptly, why Edwin Chadwick had to come up with a program of securing the construction of sewers and water distribution systems in the nineteenth century as something new and revolutionary when these were already known in ancient Rome⁵³.

One of the main factors endangering the comfort and mainly health of individuals is inappropriate disposal of waste (especially human waste) in areas with no appropriate facilities for this purpose. This is due to the fact that a great number of various organisms causing diseases can be found in the faeces of inflicted individuals, or even individuals that appear to be healthy.

There is very little evidence in the legal sources about the construction of sewers and aqueducts in the time of the Roman kingdom and early republic. Concerning the sewers (lat. *cloaca*), the oldest mention can be found in *Lex Aquila de damno iniura dato* dated to the year 286 BCE concerned with injury made on someone else's property. The original text of the law was not found, but its content was reconstructed from the Digest of Justinian⁵⁴ and one of the clauses describes a situation when someone knocks coins out of another person's hand and the possession of the coins cannot be recovered as they fell into a river, seas, or a sewer⁵⁵.

Other sources directly mention the construction of the sewers, although not in Rome itself, but in subjected territories. The first mention can be found in the *Lex municipii Tarentini*, the charter of the Greek city of Tarentum dated to the year 89 BCE (pr 45 BCE as it is very similar

⁵¹ "Nei quis **intra terminos propius urbem** ustrinam fecisse uelit neque stercus cadauer iniecisse uelit. Stercus longe aufer, ne malum habeas," See GIRARD, Paul F. – SENN, Félix. Les lois des Romains, Napoli: Jovene, 1977, p. 346-347.

⁵² RETIEF – CILLIERS, ref. 34, p. 142.

⁵³ AMULREE. Lord. Hygienic Conditions in Ancient Rome And Modern London. In *Medical History*, 1973, Vol. 17, No. 3, p. 244. On the hygienic purpose of Cloaca Maxima as a sewer see HOPKINS, John N. N. The Cloaca Maxima and the Monumental Manipulation of Water in Archaic Rome. In *The Waters of Rome*, 2007, Vol. 4, p. 1-15.

⁵⁴ D. 9.2.27.21; WATSON, Alan. *The Digest of Justinian. Vol.1*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 1998, p. 285.

⁵⁵ "Si quis de manu mihi nummos excusserit, Sabinus existimat damni iniuriae esse actionem, si ita perierint, ne ad aliquem pervenirent, puta si in flumen vel in mare vel in **cloacam** ceciderunt," see D. 9.2.27.21.

to Caesar's municipal legislature)⁵⁶. The law assigns to officials (quattuorvirs, duumvirs, and aediles) to construct sewers (besides them also roads and ditches) for public welfare under the condition that property of private individuals would not be injured by the endeavor⁵⁷. Almost identical text can be found in the charter of Urso, *Lex coloniae Genetivae Iuliae seu Ursonensis*, created by Julius Caesar and dated to the year 45 BCE⁵⁸. Just like the previous charter, the Charter of Urso states that roads, ditches, and sewers are to be constructed if a private property would not be injured by the construction⁵⁹. Paragraph 100 of the charter should also be mentioned here, as it mentions the decision process in case a colonist wishes to conduct wastewater to his own private property, which can be allowed under the condition that the property of private individuals would not be injured by such an action⁶⁰.

Although the sources of the Roman law that have been preserved until today, tell us very little about the legal regulation of the construction of sewers, nevertheless, they do confirm the fact that a system of sewers was built in the Roman Empire, which is also confirmed by archeological discoveries, while one of the most important artifacts proving the existence of sewer system in Rome is the *Cloaca Maxima* built in the sixth century BCE stretching from the Forum to the river Tiber⁶¹ and conducted the waste from private and public latrines, however few there may have been. Conducting the waste, however, was not the original purpose of the construction but at first, it was built as an open canal to conduct freshwater that would enable the draining of the surrounding area, which was later turned into *Forum Romanum*. In its early stage, the *Cloaca Maxima* had already been a monumental building project, as the extent of the construction (the great stone blocks used to pave it) was not necessary to fulfill its purpose. It wasn't just a drainage canal, but also the demonstration of the power of its constructors, the Tarquin royal dynasty⁶².

The sewer system as a drain had its importance in draining the nearby marshes not only for construction purposes but as we have already mentioned, the marshes were detected as a source of disease, as Varro⁶³ mentioned around the year 400 BCE. Therefore, the construction of the canal was also important in preventing the spread of diseases. The change of the canal to an underground sewer was the result of later development of the city that grew in its area, as well as population, and it was necessary to solve the problem of waste disposal to ensure a certain level of health of the city's population.

Gowers states that very little is known whether the sewer served to dispose of the human waste and only a few of the private houses had latrines that were connected directly to the public sewers, while cesspits were rather rare, not necessarily connected to the public sewers. On the other hand, the lack of information may be caused by an ambivalent meaning of the word *stercus* that means "waste" in general and the Romans did not necessarily have to differentiate among

⁵⁶ JOHNSON at al., ref. 38, p. 64.

⁵⁷ "Magistratus quei exegerit dimidium in publicum referto, dimidium in ludeis, quos publice in eo magistratu faciet, consumito, seive ad monumentum suum in publico consumere uolet, liceto idque ei sine fraude sua facere liceto. sei quas uias fossas **clouacas** IIIIvuir IIuir aedilisue eius municipi caussa," see CRAWFORD, ref. 40, p. 305.

⁵⁸ The charter was published by Marc Anthony after Caesar's death. JOHNSON at al., ref. 38, p. 99.

⁵⁹ "Si quas uias fossas **cloacas** IIuir aedilisue publice facere inmittere commutare aedificare munire intra eos fines, qui coloniae Iuliae erunt, uolet, quot eius sine iniuria priuatorum fiet, it is facere liceto," see CRAWFORD, ref. 40, p. 404.

⁶⁰ "Si quis colonus **aquam** in priuatum **caducam** ducere uolet isque at IIuirum adierit postulabitque, uti ad decuriones referat, tum is IIuir, a quo ita postulatum erit, ad decuriones, cum non minus (quadraginta) aderunt, referto. si decuriones, maior pars quitum atfuerint, aquam caducam in priuatum duci censuerint, ita ea aqua utatur, quot **sine priuatim iniuria fiat**, ius potestasque esto," see CRAWFORD, ref. 40, p. 408.

⁶¹ DAVIES, ref. 18, p. 770-778.

⁶² See HOPKINS, ref. 53, p. 1-15.

⁶³ Var.1.12.2.

wastes of various kinds in their texts⁶⁴. Concerning the public latrines that we have information about, we know that water was conducted into them via aqueducts and a small fee was charged for their use, while these were often heated and decorated by marble seats and statues. An alternative to the latrines were chamber pots that were emptied into various cisterns, cesspits, or directly to the public sewers⁶⁵. The reservation in the taping into the sewer system might have been the result of a concern that its content would spill in a household in case of rising of the level of the river Tiber, into which the waste was conducted⁶⁶.

We can find more information about the Roman sewers in the Digest of Justinian, especially in D 43.23⁶⁷ called *De Cloacis* containing Ulpian's commentary to a Praetor's edict concerning the sewers, where also commentaries of earlier lawyers on the subject can be found. The part is dedicated to an interdict prohibiting the use of force against anyone who has the right to repair or clean the sewer that is shared by his house and the house of the person who would use such force. The interdict concerns private individuals and private sewers, but we could presume that these sewers were attached to the public system at some point to conduct the waste from the houses, although the fragment tells us nothing about how common such practice was. Fragment in D 43.23.1 then tells us that the care of the public sewers was entrusted to officials⁶⁸. Concerning health and hygiene, a few fragments from the text in the Digest need to be mentioned, the first being paragraph 2 explicitly stating that cleaning and maintenance of the sewers are directly connected with the health and protection of cities⁶⁹. Relating to this is the mention in paragraph 7 according to which keeping the sewers in the appropriate state is considered public welfare⁷⁰. Concerning the question of connecting to the public sewers, paragraph 9 can be of help stating the opinion of Labeo⁷¹, according to whom the person who wishes to tap the public sewer is to be protected from the violence that would prevent him from doing so⁷². This opinion is also supported by Pomponius⁷³ living during the reign of Hadrian. Therefore, we can see that connection to the public sewer was not the reality of every household, and as the archaeological discoveries show us, only a few individuals used the option, however, the legislation did not prevent such efforts and if the fragments citing Labeo and Pomponius are to be considered, they may even suggest that it was encouraged.

The interdict also protects against the use of violence those would wish to build a sewer in a public space. Such protection is mentioned by Labeo, Trebatius, and Ofilius both living

⁶⁴ GOWERS, Emily. The Anatomy of Rome from Capitol to Cloaca. In *Journal of Roman Studies*, 1995, Vol. 85, p. 27; See also KOLOSKI-OSTROW, Ann Olga. *The Archaeology of Sanitation in Roman Italy. Toilets, Sewers, and Water Systems*. University of North Carolina Press, 312 p.

⁶⁵ BOND, Tom at al. Ancient water and sanitation systems - applicability for the contemporary urban developing world. In *Water Science & Technology*, 2013, Vol. 67, No. 5, p. 938.

⁶⁶ SCOBIE, Alex. Slums, Sanitation, and Morality in the Roman World. In *Klio*, 1986, Vol. 68, p. 413-417.

⁶⁷ See WATSON, Alan. *The Digest of Justinian. Vol.4.*, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 1998, p. 115-116.

⁶⁸ "Hoc autem interdictum propositum est **de cloacis privatis**: publicae enim **cloacae publicam** curam merentur." See MOMMSEN, Theodore – KRUEGER, Paul. *Corpus iuris Civilis. Volume 1: Institutiones and Digesta*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014, p. 697.

⁶⁹ "Quorum utrumque et ad **salubritatem** civitatum et ad **tutelam** pertinet." Ibidem, p. 697.

⁷⁰ "Quia autem cloacarum refectio et purgatio ad **publicam utilitatem** spectare videtur." Ibidem, p. 697.

⁷¹ The mention is important because Labeo was a lawyer living at the turn of the era and the fragment then refers to a situation from the end of the republic or the beginning of the Empire.

⁷² "Idem Labeo etiam eum, **qui privatam cloacam in publicam immittere velit**, tuendum, ne ei vis fiat." Ibidem, p. 697.

⁷³ Stated in the same fragment.

during the first century BCE⁷⁴. Ulpian's commentary⁷⁵ also states that it was forbidden to damage the sewer in any way or throw anything into it that would affect its use.

As Scobie states, the archeological discoveries in various cities (Pompei, Cosa, and Rome) show that although private houses had latrines available for the use of the household, only a few of them were connected to the public sewers and most preferred cesspits, which provided a very low level of hygiene and risk of the spread of infectious diseases was high. Besides the already mentioned risk of spilling the waste from the sewers when the river level rose, another possible explanation for the uninterest in connecting to the sewers might have been the risk of the explosion of gasses that would be released from the waste in the canal. Concerning the flush toilets, these were probably considered as unnecessary waste in relation to water that would be used, as well as the waste that was also used as a fertilizer⁷⁶. Vespasian even introduced a system of collecting and storing urine, which was later taxed (*vectigal urinae*) and sold as an additive in laundering⁷⁷.

Besides the regulations concerned with the construction and maintenance of the sewers, it is also important to mention those sources that throw the light onto other ways of keeping the city clean and maintaining a certain level of hygiene. The collection of excrements is also mentioned for example in D 33.7.12.10 concerning the question of what can and cannot be considered equipment (*instrumentum*) for a certain activity, in this case, carts used to transport manure. D 22.1.17.5.⁷⁸ mentions interest being collected in case the person is slow in payment for those who keep public privies and are supposed to pay rent or a tax to the state. Carrying excrements out of the city is mentioned in *Lex Iulia de municipalis* dated to the years 80 - 43 BCE stating that the purpose of the law is not to prevent carts carrying the excrements to leave the city before the tenth hour in the morning⁷⁹. Concerning the cleanliness of the streets, in D 43.10.1.5. Paninianus mentions that aediles are obliged to prevent any dirt, dead animals, or skins from being thrown onto the streets⁸⁰. In D 47.11.1.1. Paulus mentions injury against good morals which is caused when someone throws manure on another person or smears him with mud. He also mentions injury to the public that is caused by defiling water, canals, or reservoirs (these just examples, so other actions against public interest may be considered here)⁸¹.

Despite the existence of public latrines, and an attempt to keep the streets clean, it seems that many people would use the cover of the night to throw their excrements gathered in their chamber pots out of the window, or they would relieve themselves directly on the streets⁸². Lack

⁷⁴ D 43.23.2: "Labeo ait, ne facienti cloacam vis fiat, quia eadem utilitas sit: praetorem enim sic interdixisse, ne vis fieret, quo minus cloacam in publico facere liceret: idque ofilio et trebatio placuisse." Ibidem, p. 697.

⁷⁵ D. 43.23.1.16: "Hoc interdictum ad publicas cloacas pertinet, ne quid ad cloacam immittas neve facias, **quo usus deterior sit neve fiat**." Ibidem, p. 697.

⁷⁶ SCOBIE, ref. 66, p. 413-417.

⁷⁷ BOND at al., ref. 65, p. 938.

⁷⁸ The imperial treasury does not pay interest on its contracts but receives interest. It does so from **latrine contractors** or tax farmers who pay late ("ut solet a **foricariis**, qui tardius pecuniam inferunt, item ex vectigalibus.") see MOMMSEN – KRUEGER, ref. 68, s. 286. But if it has succeeded to a private person, it pays interest. WATSON, Alan. *The Digest of Justinian. Vol.2*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 1998, p. 179.

⁷⁹ "Quae plostra noctu in urbem inducta erunt, quo minus ea plostra inania aut **stercoris exportandei** caussa/ post solem ortum h(oram) (decimam) diei bubus iumentisue iuncta in u(rbe) R(oma) et ab u(rbe) R(oma) p(assus) mille esse liceat, e(ius) h(ac) l(ege) n(ihilum) r(ogatur)." CRAWFORD, ref. 40, p. 355-391.

⁸⁰ "...μηδὲ **κόπρον** ἐκβάλλειν." See MOMMSEN – KRUEGER, ref. 68, p. 686. Slovo **κόπρον** znamená výkal, lajno, trus, hnoj, ale je možné ho použiť aj vo význame prach alebo špina. See PANCZOVÁ, Helena. *Grécko-slovenský slovník. Od Homéra po kresťanských autorov*, Bratislava: Lingea, 2012, p. 732.

⁸¹ "Fit iniuria contra bonos mores, veluti si quis **fimo** corrupto aliquem perfuderit, caeno luto oblinierit, **aquas spurcaverit**, fistulas lacus quidve aliud ad iniuriam **publicam** contaminaverit: in quos graviter animadverti solet." MOMMSEN – KRUEGER, ref. 68, p. 785.

⁸² SCOBIE, ref. 66, p. 417.

of latrines in private houses and especially the tenement houses (*insulae*) would contribute to such behavior along with the insufficient knowledge in the area of infectious diseases and at least, but not least, low standard of living of the population in Rome was also a very significant factor.

WATER

Besides the sewers, probably the most important element securing health of population is access to water suitable for drinking, as well as for personal hygiene and washing in general. Just like in the case of sewers and burials, this notion is not something newly discovered in the twentieth century, but the Romans already acknowledged the need for continual access to water, especially concerning the still growing city of Rome where the people no longer had various springs or rivers of fresh and clean water available, as it was before when these along with shallow wells and the river Tiber were at their disposal. Soon these were defiled and insufficient for the growing population⁸³. This led the Romans to building aqueducts that would conduct water from the surroundings spring to Rome from the fourth century BCE and in the first century CE there were nine aqueducts available in Rome⁸⁴.

Public aqueducts were the property of the state that regulated the possibility of connecting to them, excluding someone from their use, withdraw a right of connection, maintenance, as well as alienation of a right, while bestowing a right to tap an aqueduct was either a sign of honor, or it was available for a fee⁸⁵.

The need for fresh water and ways how to identify the proper source of it are described by Vitruvius in his work *De Architectura* from the year 27 BCE where in the fourth chapter dedicated to water, he mentions that it should look clean, be transparent, and without any algae or moss. He even mentions a way to improve the water quality for drinking using filtration and salt⁸⁶. Vitruvius also comments on the use of lead pipes that were used to conduct water from aqueducts to the public fountains and recommends the use of clay pipe, since lead is harmful to human body⁸⁷. In general, the process of determining whether a water source was suitable for drinking was very primitive and left only to human senses such as smell and sight, since the decisive criteria was appearance (visibly clear), presence of odors, taste and temperature⁸⁸.

The first aqueduct built in Rome was *Aqua Appia* in the year 312 BCE under the impulse of censor Appius Claudius Caecus and subsequently during the time of republic another three

⁸³ HANSEN, Roger D. Water and Wastewater Systems in Imperial Rome. In *Journal of the American Water Resources Association*, 1983, Vol. 19, p. 264.

⁸⁴ AMULREE, ref. 53, p. 244.

⁸⁵ BANNON, Cynthia. Fresh Water in Roman Law: Rights and Policy. In *Journal of Roman Studies*, 2017, roč. 107, p. 71.

⁸⁶ If these cisterns can be made double or triple, so that they can be used successively in filtering, they make the water supply much more healthful and flavorful, for if there is a place where the mud suspended in the water may settle, the water itself will become clearer and conserve its flavor without odor. Otherwise, it will be necessary to add salt and filter, see Vitruvius, translation by ROWLAND, Ingrid D. – HOWE, Thomas Noble - DEWAR, Michael. Vitruvius: Ten Books on Architecture. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 106. ("Parietibus calcatis, in medio quod erit terrenum, exinaniatur ad libramentum infimum parietum. hoc exaequo solum calcetur ad crassitudinem, quae constituta fuerit. ea autem si duplicita aut triplicita facta fuerint, uti percolationibus transmutari possint, multo salubriorem et suaviorem aquae usum efficient; limus enim cum habuerit, quo subsidat, limpidior fiet et sine odoribus conservabit saporem. si non, **sale** addi necesse erit et extenuari"), see Vit. 8.6.15.

⁸⁷ "Primum in opere quod si quod vitium factum fuerit, quilibet id potest reficere. etiamque multo salubrior est ex tubulis aqua quam per fistulas, **quod plumbum videtur esse ideo vitiosum**, quod ex eo cerussa nascitur; haec autem dicitur esse **nocens corporibus humanis**. ita quod ex eo procreatur, si id est vitiosum, non est dubium, quin ipsum quoque non sit salubre." Vit. 8.6.10.

⁸⁸ See HANSEN, ref. 83, p. 268.

aqueducts were built, *Anio Vetur* in years 272 – 269 BCE, *Aqua Marcia* in year 144 – 140 BCE, and *Aqua Tepula* in 126 – 125 BCE⁸⁹. In important figure concerning the construction of Aqueducts was later Marcus Agrippa living approximately sine the sixties of the first century BCCE until 12 BCE who not only had some of the older aqueducts repaired but also built three new while holding his office, *Aqua Julia*, *Aqua Virgo*, and *Aqua Alsietina*⁹⁰.

Water was conducted via aqueducts to the city in enclosed pipes usually placed under ground from the water source using gravity.⁹¹ The moment water entered Rome it was then conducted to a settling tank called *castellum aquae* or *divisorium* from which it was then divided and conducted to specific parts of the city⁹² almost exclusively using pipes (either made of lead or clay) and the water stream could be regulated by being stopped or restored again using brass stopcocks⁹³.

Most of the city population lived and densely inhabited tenement buildings and they could only access fresh water or wastewater in public facilities⁹⁴. The main source of water was either a well or a cistern, while houses or tenement buildings would have one of those and fountains reserved for public used were placed all over the city to ensure access to water⁹⁵. Only the elite had the luxury of private access to water conducted by pipes, however, illegal connections were not a rare occurrence⁹⁶, as can be seen from the need to regulate process of dealing with them.

Concerning the quality (cleanliness) of the water, its flow could keep the pipes relatively clean from sediments of algae and weed, which cannot be said about the reservoirs that distributed the water to its end users and had to be cleaned regularly. This meant that individuals drawing water from these were in greater health risk, than those whose water was conducted directly into their households using a system of pipes. If the quantity of water provided, however, was considered Rome was very well supplied also with help of great number of public fountains⁹⁷.

From the time of republic, we have as little information concerning the securing of the access to water as in case of sewers. In general, the ones responsible for managing and maintenance of the water distribution system were the aediles, praetors, and censors⁹⁸. The oldest legal source from the time of republic is *Senatus consultum (SC)* dated to the year 116 BCE, which however, was only preserved in the work of Frontinus on aqueducts. This document forbids illegal drawing of water, talks of confiscation of fields that would be illegally irrigated from the aqueducts, mentions conducting water to the *Circus Maximus*, which was only allowed upon the permission of aediles or censors, sets a fine for fraudulent change in the water flow, as well as for defilement of water. The SC also establisher control over water distribution⁹⁹.

One of the most important legal sources concerning water supply is *Lex Sulpicia Rivalicia* dated between the years 100 – 45 BCE directly concerning the city of Rome, since the phrase

⁸⁹ BRUNN, Christer. Water supply, drainage and water mills. In ERDKAMP, Paul (ed.). *Cambridge Companion to Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013, p. 298.

⁹⁰ DEMING, David. The Aqueducts and Water Supply of Ancient Rome. In *Groundwater*, 2020, Vol. 58, p. 153.

⁹¹ EVANS, Harry B. Agrippa's Water Plan. In *American Journal of Archeology*, 1982, Vol. 86, p. 402. For more on the technicalities of the aqueducts see HANSEN, ref. 83.

⁹² ROGERS, Dylan K. *Water Culture in Roman Society*. Leiden: Brill, 2018, p. 25.

⁹³ WILSON, Andrew I. Hydraulic Engineering and Water Supply. In OLESON, John P. (ed.). *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*. Oxford: Oxford University Press, 2008, p. 302-305.

⁹⁴ BOND et al., ref. 65, p. 937.

⁹⁵ DEMING, ref. 90, p. 154.

⁹⁶ HANSEN, ref. 83, p. 265-266.

⁹⁷ SCOBIE, ref. 66, p. 423-424.

⁹⁸ MARIUS, Vladu A. Cura aquarum and curator aquarum – the Head of Rome's Water Supply Administration. In *Romanian Journal of History and International Studies*, 2018, Vol. 5, p. 74.

⁹⁹ Front. Aq. 97, 1-8; BANNON, ref. 85, p. 73.

montani paganiue (pagus montanus) mentioned in its fragment refers to the Esquiline Hill¹⁰⁰. The law states that the inhabitants of this city precinct are supposed to distribute water using pipes¹⁰¹.

Specific mention of aqueducts can be found in the already mentioned *Lex coloniae Genetivae Iuliae seu Ursonensis* where in paragraphs 99 and 100 the charter is concerned with the choice of land through which the aqueducts should be conducted and states that no one is to prevent the construction of aqueducts¹⁰².

More information with a bit greater density of legal documents can be found in sources from early principate, especially the rule of Augustus. Here we have three especially important legal sources, *Edictum Augusti de Aquaeductum Venefrano* from the years 17 – 11 BCE, *Senatus consultum de aqueductibus* dated to 11 BCE (reconstructed again from Frontinus's *De Aquaeductu Urbis Romae*), and at last, *Lex Quinctia de Aquaeductibus* dated to the year 9 BCE.

The oldest of these documents is concerned with regulating the construction of an aqueduct in the colony of *Venafrum* in Italy established by Augustus. At the beginning, the Edict states that any operations carried out in relation to construction repair or any kind of maintenance of the aqueducts are to be continued in the same manner in the future by the workers and no private structures can be built in a way that would impede the water flow. At the same time the estates belonging to Quintus Sirinius and Lucius Pompeius Sulla are not to be disrupted except for necessary maintenance, such as repair or inspection of the conduits¹⁰³. Quite striking is the clause that sets something that could be called a protection zone serving as an access for repairs, as well as to prevent any damage to the structures used for conducting water in the colony. The zone was set to 8 feet on both sides of the waterflow, as well of the structures conducting water (Conduits, aqueducts), while persons through whose estate the water was conducted had the right of passage but were forbidden to damage the structure or steal water from them. In comparison to Rome, water at *Venafrum* was distributed for a fee and according to the law the water was supposed to be conducted exclusively using lead pipes to the distance of 50 feet from the main conduit. The conduit system itself was supposed to be conducted solely under ground which then had the status of public road or pavement, and the permission of the owner was necessary on case it was conducted through private estates¹⁰⁴. Authority to decide the matters of disposing with aqueducts was entrusted to duumvirs.

Another law that needs to be mentioned is *Senatus consultum de Aquaeductibus* dates to the year 11 BCE, whose content have been reconstructed from Frontinus's *De Aquaeductu Urbis Romae*¹⁰⁵. The statute deals with various issues concerning the source of drinking water. In relation to the theme of the paper, the most important parts are the paragraphs 104 and the following. The section in 104 deals with privileges bestowed upon water commissioners, without

¹⁰⁰ JOHNSON at al., ref. 38, p. 33, 61.

¹⁰¹ "montani paganiue **sifis aquam diuidunto**: donec eam inter se diuiserint, iudicatio esto...", see RIC-COBONO, Salvatore. *Fontes iuris Romani antejustiniani*, Vol. 1, Firenze: Barbera, 1941, p. 81.

¹⁰² "Quae **aquae publicae** in oppido coloniae Genetivae adducentur, Iluii qui tum erunt ad decuriones, cum duae partes aderunt, referto, per quos agros **aquam ducere** liceat. qua pars maior decurionum, qui tum aderunt, duci decreuerint, dum ne per it aedificium, quot non eius rei causa factum sit, **aqua ducatur**, per eos agros **aquam ducere** ius potestasque esto; neque quis facito, quo minus ita **aqua ducatur**" see CRAWFORD, ref. 40, p. 408.

¹⁰³ "aliter diruatur tollatur, quam specus reficiendi aut inspiciendi causa," see GIRARD – SENN, ref. 51, p. 404-407.

¹⁰⁴ "Quaeque aqua in oppidum Venafranorum it fluit ducitur, eam aquam | distribuere describere uendundi causa, aut ei rei uectigal inponere consti|tuere.... dum ne ea aqua, quae ita distributa discripta deue qua | ita decretum erit, aliter quam **fistulis plumbeis** d(um) t(axat) ab riuo p(edes) L ducatur. neque || eae fistulae aut riuos nisi **sub terra**, quae terra itineris uiae publicae limi|tisue erit, ponantur conlocentur ; neque ea aqua **per locum priuatum** in|uito eo, cuius is locus erit, ducatur."

¹⁰⁵ RODGERS, Robert H. *Frontinus de aquaeductu urbis Romae*. Cambridge, 2004, p. 102-114. The SC can be found in the second book in paragraphs 100, 104, 106, 108, 125 and 127.

telling us much of the office itself, however, the fact that such officials are mentioned shows us to what extent the Romans cared about securing the access to water for the population of Rome. The section also concerns the number of public fountains that is not to be raised nor diminished and the commissioners are supposed to ensure that all the fountains can provide water continuously in day and night. The paragraph 106 forbids private persons from drawing water directly from the conduits and those were given the right to do so, are supposed to draw it from the reservoirs. It also sets conditions under which private persons are allowed to build their own reservoirs for collecting water from the public ones, regulating also maximum perimeter of the pipes that can be used for conducting the water. In the paragraph 108 then the law speaks of granting the permission to conduct water in and outside the city, while previous grant is valid if the user can provide reason for such a grant, which does not apply to baths. Section 125 deals with repairs of already existing structures for distribution and collection of water stating that the material used for such repairs is supposed to be obtained from private individuals, where it is most appropriate without causing damage to them and the value of the material is to be compensated to them after setting the price by an honorable man. Such private individuals are obliged to cooperate at any time until the repairs are finished. The last-mentioned paragraph, 127, states that 15 feet wide area is to be left clear on both sides around springs, arches and walls outside the city (concerning the structures for conducting water) and 5 feet around the structure in the city from the moment the law became valid. This related especially to the building of tombs, structures, and planting trees while the trees that have already been planted around the water distribution structures within the said area were supposed to be torn out along with the roots, of course if they were not connected to other structure, and such action would cause damage to the structure. Trespassers of the regulation were subjected to a fine of 10 000 sesterces.

The last of the laws is *Lex Quinctia de Aquaeductus* from the year 9 BCE¹⁰⁶, containing the most prominent clause in its beginning stating that anyone who would damage the water distribution system in a way that its flow would be impeded (diminishing was enough) and the deed would be done with malice (with bad intention), the person would be subjected to a fine of 100 000 sesterces and would be obliged to secure restoration of these structures. The law also describes various forms of action that can cause such damage as well as outcomes of the damage and sites that can be affected¹⁰⁷.

Besides regulations concerning the construction of aqueducts, their maintenance, and rights to conduct water, equally important are the laws concerning the office of the water commissioners, since these supervised the state and manipulation with the aqueducts (whether the construction, maintenance, or right to draw water). The water commissioners carrying the title *curator aquarum* are mentioned in the SC of 11 BCE in relation to their privileges. Much more prominent legal document in this regard is the *Lex Quinctia de Aquaeductus*, where we can find various rights and obligations of the commissioners concerning the aqueducts and drawing water from them. The law states that the commissioner has following rights and obligation:

Whoever is curator of the water supply, or, if there is no curator, then the peregrine praetor, shall compel and coerce by fine or by seizure of pledges the proper execution of all these acts. The said curator shall have the right and the power of compulsion, coercion, assessment of

¹⁰⁶ "Quicumque post hanc legem rogatam rivos specus fornices fistulas tubulos castella lacus aquarum publicarum, quae ad urbem ducuntur sciens **dolo malo** foraverit ruperit foranda rumpendave curaverit peiorave fecerit, quo minus eae aquae earumve quae queat in urbem Romam ire cadere fluere pervenire duci quove minus in urbe Roma et qua aedificia urbi continentia sunt erunt, in is hortis praediis locis, quorum hortorum praediorum locorum dominis possessoribus U. F. aqua data vel adtributa est vel erit, saliat distribuatur dividatur in castella lacus (in) mittatur, is populo Romano [HS.] **centum milia dare damnas esto** ; et qui d(olo) m(al)o quid eorum ita fecerit, id omne sarcire reficere restituere aedificare ponere excidere demolire damnas esto sine dolo malo," see RICCOBONO, ref. 101, p. 152-154.

¹⁰⁷ JOHNSON at al., ref. 38, p. 119-120.

finis, and seizure of pledge on this account; if there is no curator, then the aforesaid praetor shall have this right and power¹⁰⁸.

They are also responsible for maintenance of the surroundings of the aqueducts and grant of the rights to conduct water from them. The water commissioner himself was the head of the office of responsible for the maintenance of the aqueducts, distribution of water and construction of new sections of the water distribution network, should the need arise. He also participated on the creation of a team of qualified workers that specialized in maintenance of the aqueducts, consisting of 140 slaves (*familia aquaria*), whose number increase during the reign of Claudius by 460 more (*familia aquaria Caesaris*). These were appointed by the *curator aquarum* who was also responsible for financing their upkeep. Other official in the office were *adiutores* as technical advisors, or *procuratores aquarum* responsible for the *familia aquaria Caesaris* as well as securing the distribution of funds needed for the maintenance of the aqueducts or granting permissions to use public water sources *in nomine Caesaris*.¹⁰⁹

One of the most prominent commissioners was Marcus Agrippa who systematized the rights to draw water (dividing them to *publica opera*, *lacus* and *privati*) and introduced standardized pipes used for conducting water which allowed better regulation of conducting the water¹¹⁰. He also initiated the construction of three new aqueducts (*Aqua Tepula*, *Julia* and *Virgo*), while commissioning the repair of the already existing ones. Agrippa also created distribution schemes to better satisfy the needs of the city concerning demand for water¹¹¹. Water from the aqueducts was classified according to its quality, although, as we have already mentioned, the process of determining its quality relied solely on the use of human senses and did not ensure that it was healthy enough for drinking. The water of worst quality was used for artificial lakes or irrigation and the water that had the best quality was meant for drinking¹¹² meaning that each aqueduct had its specific purpose.

It is also important to mention the laws that concerned access to water and its distribution outside the city of Rome, such as *Lex coloniae Genetivae Iuliae seu Ursonensis*, *Edictum Augusti de Aquaeductum Venefrano*, and *Tabula Contribensis* from the year 89 BCE. The last of the documents is of no great significance to the actual regulation, however, it mentions a dispute concerning a purchase of estates that would be used for building a public aqueduct.¹¹³ The Charter of Urso and the edict concerning Venafrum, on the other hand, are significant in sense that they place the care for local aqueducts in the hands of local authorities, while in Venafrum the authority is the local citizen body (*coloni*) despite the fact resolving any disputes that would arise were reserved for *praetor peregrinus* in Rome.¹¹⁴

Water was distributed to the city of Rome not only for the purpose of drinking and in the time of the principate the greatest consumers of water were the house of the emperor (*nomine Caesaris* – gardens and palaces), public services (*opera publica* – such as baths), and public fountains (*munera*) providing water to the general population of the city.¹¹⁵ Concerning the public use of the water besides drinking, the baths were very popular part of everyday lives of the Romans and were even recommended by the physicians as means for curing various diseases. The physician Celsus in his work *De medicina* mentions baths as the treatment for various diseases in many places and as an example, in chapter 17 he recommends the bath as the treatment

¹⁰⁸ Ibidem, p. 120.

¹⁰⁹ MARIUS, ref. 98, p. 71-94.

¹¹⁰ BANNON, ref. 85, p. 75.

¹¹¹ EVANS, ref. 91, p. 401-411.

¹¹² HANSEN, ref. 83, p. 268.

¹¹³ BIRKS, Peter – RODGER, Alan – RICHARDSON, John S. Further Aspects of the Tabula Contrebiensis. In *Journal of Roman Studies*, 1984, Vol. 74, p. 45-73.

¹¹⁴ BANNON, ref. 85, p. 78.

¹¹⁵ MARIUS, ref. 98, p. 88.

for fever to induce perspiration.¹¹⁶ Going over various cases in which the bath is recommended for treatment we would see, that in many cases it involved highly infectious diseases such as typhus, malaria, dysentery or even rabies. Since the only place where the general population could perform some form of personal hygiene concerning the whole body were the baths, we can see that these facilities presented serious danger to public health. However, it seems that the Romans themselves noticed the risk of bathing of the sick and healthy people together and as Scobie mentions, the emperor Hadrian introduced a regulation according to which the sick were only allowed to use the bath in specific time during the day.¹¹⁷ Besides, Seneca mentions in his letters that the pools in the baths were regularly cleaned the task to oversee the cleanliness of the baths was reserved to the aediles who were conducting the control of the baths in relation to its cleanliness, as well as the temperature of the water considering its use and health, while sources even mention the use of filtration.¹¹⁸

The preserved legal documents that were introduced in the time of Roman republic and early principate, however few they may be, show how important was securing access to fresh water to the Romans, and not only in Rome itself, but construction of such structures was also supported in other areas controlled by Rome, as some of the sources demonstrate. Although they did not have knowledge in the area of medicine that we have today, they observed the laws of nature and their surroundings carefully enough to formulate at least basic rules to determine whether certain water source is suitable for consumption, although it did not ensure that the water was sanitary enough to prevent any health risks. This basic knowledge was demonstrated in the use from the aqueduct *Aqua Alsietina* which was drawn from a lake (instead of a spring), as a result being considered unsuitable for drinking and was rather used for irrigation and *naumachia*.¹¹⁹ No matter how successful the Romans were in preventing the spread of infectious diseases in reality (concerning the lack of necessary knowledge), it is without a doubt that the emphasis on personal hygiene was much greater than in later periods of history in Europe, which practically rediscovered water supply networks and sewers in the nineteenth century,¹²⁰ regular bathing being also considered a suspicious activity for a very long period of time.

CONCLUSION

We can conclude along with Scobie that despite the obvious limitations of hygiene in the city of Rome compared to current standards required by modern western industrialized civilizations, the Romans achieved a remarkable level of standardization concerning facilities such as public latrines or baths¹²¹ and of course in securing the access to freshwater via aqueducts, as well as the system of sewers. Frontinus himself links the need for access to water not only with

¹¹⁶ *Sudor etiam duobus modis elicitur, aut sicco calore aut balneo*. Other references to bathing as a cure for a disease are in 3.6.14; 3.12.3; 3.22.1 - 6; 3.27; 4.2.8; 4.15.4; 4.18.1 - 6; 4.23.3; 4.24.2, 4.25.2; 4.26.2; 4.28.1; 5.27.; 5.28.; 5.6.; 6.11.

¹¹⁷ SCOBIE, ref. 66, s. 425; See also SCHEIDEL, Walter. *Disease and Death*, ERDKAMP, Paul (ed.). *Cambridge Companion to Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013, p. 54.

¹¹⁸ Ep. 86.10-11: Nam hoc quoque **nobilissimi aediles** fungebantur officio intrandi ea loca, quae populum receptabant, **exigendique munditias et utilem ac salubrem temperaturam**..... Non **saccata aqua** lavabatur, sed saepe turbida et, cum plueret vehementius, paene lutulenta.

¹¹⁹ **Alsietinam aquam**, quae vocatur Augusta, **non satis** perspicio: nullius gratiae, immo etiam parum salubrem ideoque nusquam in usus populi fluentem; nisi forte dum opus **naumachiae** adgreditur, ne quid salubrioribus aquis detraheret, hanc proprio opere perduxit et quod naumachiae coeperat superesse **hortis adiacentibus et privatorum usibus ad inrigandum concessit**. FRONTINUS. *Complete works of Frontinus*, East Sussex: Delphi Classics, 2015, p. 72-73.

¹²⁰ AMULREE, ref. 53, p. 244-255.

¹²¹ SCOBIE, ref. 66, p. 400.

only with comfort but also with the health and safety of the city.¹²² Of course, compared to contemporary standards of sanitation the level of hygiene would be less than sufficient considering the health risks presented by the Roman water distribution system (source of water and cleanliness of the structures) or disposing of human waste and handling the inflicted. However, the presented sources show that the Romans were to some extent aware of risks connected to lack of freshwater or system of sewers, and they even had some basic notion of how some of the infectious diseases spread. The deficiencies concerning hygiene were not so much the result of the lack of effort than the lack of knowledge.

Judging the level of hygiene and the success in preventing contraction of infectious disease and their treatment in case of an outbreak cannot be limited to the analysis of legislature only concerning the disposal of dead bodies, and the construction of aqueducts and the system sewers. Even if these were sufficient enough, there are other factors contributing to the inability to stay off any outbreaks of epidemics, such as overcrowding, inappropriate burial methods, causing parts of bodies being brought to cities by various animals, lack of knowledge considering what constitutes a healthy source of water and how to adjust such water for drinking, and at last but not least the environment where the population lives in relation to diseases being carried by various insects, such as surrounding marshes and malaria-infected mosquitos.

However, it is important to mention that Rome did have legal regulations, concerning the construction, and maintenance of sewers and aqueducts along with the regulation of who could tap such construction and under which conditions. Concerning the access to freshwater, although it might not have been sanitary enough, the main concern of the city was to provide all its population with enough water, which was the main reason for building the aqueducts. Rome also regulated keeping the city streets clean, which was the responsibility of the aediles, and as a result, we can conclude that the fact that people would throw their waste into the streets during the night shows that they were trespassing. The law also regulated the cleaning of the baths, which means that the Romans were aware that to leave them without proper maintenance for a long time was unsanitary. The fact that also visiting our would be adjusted for the sick and healthy also shows that they were aware of health risks of the risk and health bathing together, however, limited their knowledge was.

In conclusion, we could say that if the Romans followed their own regulation and insisted on providing the access to a public system of sewers to a much greater portion of Rome's population (the best would be for all), and cared for proper burials of dead bodies deep enough to be prevented from being dug out by animals, the health standard and overall level of hygiene in Rome would be much greater, and perhaps would even prevent contraction of infectious disease to some extent. In sum, Rome had the resources but did not care to implement the regulation enough.

¹²² Front. Aq. 1.1.

Zásada „zákon sa o maličkosti nestará“ a jej uplatnenie v súdobej slovenskej normotvorbe¹

Ján Ivančík

Úvod

Iba málo právnych princípov má tak široké spektrum ustálených vyjadrení ako potreba, aby sa zákonodarca sústredil na podstatné a často sa vyskytujúce situácie, nie na výnimočnosti. Medzi najznámejšie patria *de minimis non curat lex*, teda zákon sa nestará o maličkosti, resp. *de minimis non curat praetor* (prétor sa nezaujíma o maličkosti), ale aj *quod raro fit, non observant leges*, t.j. čo sa stáva zriedkavo, na to zákonodarcovia neprihliadajú.

Napriek stáročiam vývoja a implementácie uvedených poznatkov sa moderná právna veda neraz vydáva akoby opačným smerom. Pribúdajúce technológie, zložitost' právnych vzťahov a komplexnosť si akoby nevyhnutne vyžadujú čoraz podrobnejšiu a prepracovanejšiu právnu úpravu, zameriavajúcu sa na maličkosti.

Je to však skutočne cesta, ktorá je kontinentálnemu právu vlastná? Ak áno, prečo sa vyskytujú tak početné latinské formulácie, zameriavajúce sa pri normotvorbe na presný opak? Pokiaľ nie, je doktrína vyhýbania sa maličkostiam stále aktuálna? Toto sú otázky, ktoré si nasledujúci príspevok kladie za cieľ zodpovedať.

1 HĽADANIE PÔVODU SKÚMANEJ ZÁSADY

Pri skúmaní historických súvislostí ohľadom analyzovanej zásady sa na základe latinských formulácií ako vhodný začiatkový bod bádania javí právny poriadok antického Ríma. Samotné historické pramene nám však dávajú pomerne jednoduché indície, smerujúce k filozofickým východiskám už v starovekom Grécku.

Vyjadrenie, ktoré identifikujeme priamo v rímskoprávných prameňoch je *quod raro fit, non observant leges*. Nachádza sa v Justiniánskych novelách, v stati, ktorá je venovaná

Abstract

Circumvention of the law is currently mostly solved by amending laws, which often lead to legal overregulation. However, this trend is not close to continental law, which can be confirmed by its roots in Roman law. In Justinian's Digestes, we can identify several fragments referring to the principle that the legislator does not care about trivialities. Have social conditions changed so much that it is no longer applicable or is there a problem in the current legislation? What model should be applied in order to make the legislation trustworthy for ordinary citizens?

Keywords

the law does not concern trifles, vague, Roman law, de minimis

Author

Mgr. Ján Ivančík, PhD.

Katedra rímskeho práva a cirkevného práva
Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta

jan.ivancik@flaw.uniba.sk

Cite

IVANČÍK, Ján. Zásada „zákon sa o maličkosti nestará“ a jej uplatnenie v súdobej slovenskej normotvorbe. In *Historia et theoria iuris*, 2023, roč. 15, č. 2, s. 27 – 33.

¹ Článok je výstupom z projektu VEGA č. 1/0548/22 s názvom „Kríza dôvery a jej rímsko-kánonické riešenia“.

otázke vdov a ich spôsobilosti byť poručníkmi svojich maloletých detí.² V zmysle predpisov platných do roku 539 nesmela vdova počas trvania poručníctva uzavrieť nové manželstvo, pričom tento záväzok spečatovala prisahou pred príslušným orgánom.³ Justinián uvedené nariadenie zrušil s odkazom na skutočnosť, že v praxi sa uvedená prisaha aj tak veľmi často porušovala a fakt, že niektorí naďalej právnu reguláciu dodržiujú nestačí ako dôvod na to, aby sa z mnohých stali porušovatelia zákona.⁴

Pri konštatovaní, že zákonodarcovia by sa nemali zaoberať, resp. prihliadať na skutočnosti, ktoré sa vyskytujú iba príležitostne pritom Justinián poukazuje priamo na historickú múdrosť (vyjadrenie *sicut et vetus sapientia docet*). Jej prepojenie na grécku filozofiu nachádzame v ďalšom justiniánskom právnom prameni – Digestach.

Jej význam podčiarkuje umiestnenie do tretieho titulu úvodnej knihy, pričom rôznym variáciami vyjadrenia toho istého princípu je venovaných viacero fragmentov od rôznych autorov. Hneď prvé z nich z pera Pomponia odkazuje na gréckeho filozofa Theophrasta (približne 371 – 287 pred Kr.).⁵ Na rovnakého autora odkazuje aj Paulus.⁶ Nie je bez záujmu, že Theophrastus čerpal mnohé myšlienky od svojho učiteľa Aristotela, ktorý pre výskum ideálnej formy ústavy študoval podklady zo 158 mestských štátov. Vo svojich úvahách kladie zreteľ na potrebu minimalizácie zákonnej regulácie v súvislosti s hľadaním spravodlivosti. Určitý presah tu identifikujeme aj s dielami Platóna, ktorý sa v dialógu o štátnikovi taktiež zameriava na skúmanú otázku.⁷

Aristoteles vo viacerých dielach konštatuje, že zákon nesmie cieľiť za úpravou všetkých prípadov, ktoré v realite môžu nastať. Musí byť písaný všeobecne, bez dôrazu na budúce zmeny okolností.⁸ Tam, kde zákon na základe svojej všeobecnej podstaty spôsobuje nespravodlivé usporiadanie vzťahov, vystupuje do popredia slušnosť – ekvita (grécky *epieikeia*). Tá je uplatniteľná nielen vtedy, keď nie je žiadúce striktné uplatnenie zákonného textu, ale aj v prípadoch, ak zákon niektorú situáciu opomína.

² Nov. J. 94,2: *Quia vero multam habemus formidinem, ne facile iusiurandum per magnum deum detur et hoc praevaricetur, propterea credidimus oportere et hanc emendare legem, quae vult matres, dum suorum filiorum curam gesturae sint, iusiurandum iurare quia ad secundas nuptias non venient: et totiens scimus praevaricatam legem et iusiurandum peiurum datum quotiens paene datum est, ut peccatum apertissimum esset quia hoc intulimus iusiurandum ad praevaricandum. Non enim eo quod aliquae servaverunt iusiurandum, propterea oportet et eas quae exhonorant eum habere occasionem impietatis in deum. Nam quod raro fit, sicut et vetus sapientia docet, non observant leges, sed quod fit plerumque et respiciunt et medentur. Propterea igitur sancimus aliam quidem observationem quam in matribus observamus valere secundum schema, et abrenuntiare eas et Velleiano senatusconsulto et omni auxilio, et omnia agere quae prius decreta sunt, iusiurandum vero non praeberi, sed sufficere abrenuntiationem solam et aliorum omnium et de secundis nuptiis, nullo iureiurando de hoc dando; mox tamen ut secundas contraxerit nuptias, repente expelli tutela et ea agi quae, si eam contigisset et iurare, perferret semel in iudicium mentita et praeponebat propriae confessioni et depositioni secundas concupiscentias.*

³ C. J. 5,35,2: *Matres, quae amissis viris tutelam administrandorum negotiorum in liberos postulant, priusquam confirmatio officii talis in eas iure veniat, fateantur actis sacramento praestito ad alias se nuptias non venire.*

⁴ Porovnaj s: FLEUREN, J. W. A. – MERTENS, T. J. M. *Quod raro fit, non observant leges. Over de filosofische grondslag van de derogerende werking van de billijkheid in het publiek- en privaatrecht.* In SCHLÖSSELS, R.J.N. – BOK, A. J. (eds.). *In de regel – Over kenmerken, structuur en samenhang van geschreven en ongeschreven regels in het bestuursrecht.* Deventer: Kluwer, 2012, s. 74-75.

⁵ Pomp. D. 1,3,3: *Iura constitui oportet, ut dixit Theophrastus, in his, quae ἐπὶ τὸ πλεῖστον accidunt, non quae ἐκ παραλόγου.* (preklad autora: Právo sa musí ustanoviť, ako povedal Theophrastus, pre to, čo je obvyklé, nie pre to, čo sa stáva výnimočne.)

⁶ Paul. D. 1,3,6 γὰρ ἂπαξ ἢ δις ut ait Theophrastus παραβαίνουσιν οἱ νομοθέται. (preklad autora: Keďže, ako hovorí Theophrastus, čo sa v skutočnosti stane len raz alebo dva razy, to si zákonodarcovia nevšímajú.)

⁷ FLEUREN – MERTENS, ref. 4, s. 76-77.

⁸ Porovnaj WEXLER, Steve – IRVINE, Andrew. Aristotle on the rule of law. In: *Polis: The Journal for Ancient Greek and Roman Political Thought*, 2006, roč. 23, č. 1, s. 13.

Práve na týchto myšlienkových základoch sú vybudované aj neskoršie rímskoprávne regulácie. Okrem už zmieneného Pomponia a Paula justiniánske Digesta odkazujú aj na mienku Celsa, ktorý tvrdí, že právo sa nemá ustanovovať pre to, čo raz môže v nejakom prípade nastať, ale musí sa zameriavať na to, čo sa stáva často a ľahko.⁹ Veľmi obdobné formulácie zachovávajú Digesta aj od Juliána vo fragmentoch Jul. D. 1,3,10 a Jul. D. 1,3,12. V nich Julián dáva aj návod ako riešiť prípady, ktoré v zákone obsiahnuté nie sú. Do popredia kladie význam analógie a interpretácie.¹⁰

Sommer v tomto kontexte odkazuje na skutočnosť, že klasickí rímski právnici dokázali veľmi pružne pracovať s vyplňaním medzier v zákone formou jurisprudencie a tiež analógie. Vyvarovali sa pritom veľkého nebezpečenstva skrytého vo voľnom výklade, či svojvoľnej právotvorbe.¹¹ Okrem analogického rozširovania zákona, na ktorú odkazujú justiniánske Digesta klasické právo poznalo aj početné *actiones utiles* a tiež *exceptiones*, ktoré mohli byť výsledkom analógie.¹² Ako sa bude rozoberať aj nižšie, vo forme recepcie zostala kontinentálnemu právu vlastná už iba *analogia legis*, ktorá spôsobuje aj nemalé výkladové a aplikačné problémy.

Na tomto mieste je zároveň zaujímavé poukázať na dve paradoxné, či mierne úsmevné skutočnosti. Tou prvou je hneď šesť formulácií o nemožnosti obsiahnuť všetky životné situácie v zbierke, ktorá sa pýši názvom Pandectae, teda "všeobjímajúce". Za povšimnutie tiež stojí fakt, prečo bolo nevyhnutné na jednom mieste kumulovať viacero obdobných formulácií, ktoré vyjadrujú ten istý princíp. Zrejme najrozumnejším vysvetlením je zdôraznenie jeho významu, a to aj za cenu kumulácie viacerých prekrývajúcich sa vyjadrení, avšak od viacerých rešpektovaných autorít.

Rímskoprávny náhľad na tvorbu práva sa v tomto smere najlepšie odzrkadľuje v jeho kazuistickom prístupe. Práve preň ho Fritz Schulz charakterizoval ako monumentálne, avšak založené na jednoduchosti, čo justiniánski kodifikátori výrazne narušili nesystematickými zásahmi a rozložením myšlienkového štruktúry.¹³

2 RECEPCIA V KONTINENTÁLNOH PRÁVE A V SYSTÉME COMMON LAW

Potreba koncipovania právneho poriadku tak, aby sa zaoberal iba podstatnými náležitosťami prešla z rímskoprávneho chápania aj do stredovekej recepcie. Wacke poukazuje hneď na niekoľko prípadov, ktoré priamo odkazujú na takto vnímanú legislatívnu dobrú prax. V prvom rade ide o stredovekú zbierku *Reglas del Derecho*, ktorú skoncipoval Alfonz X.

⁹ Cels. D. 1,3,4: Ex his, quae forte uno aliquo casu accidere possunt, iura non constituuntur (preklad autora: Právo sa neustanovuje pre to, čo sa raz snád môže v nejakom prípade stať.) a tiež Cels. D. 1,3,5: nam ad ea potius debet aptari ius, quae et frequenter et facile, quam quae perraro eveniunt. (preklad autora: Lebo právo sa musí zamerať skôr na to, čo sa často a ľahko stáva, ako na to, čo sa stáva zriedkavo).

¹⁰ Jul. D. 1,3,12: Non possunt omnes articuli singillatim aut legibus aut senatus consultis comprehendere: sed cum in aliqua causa sententia eorum manifesta est, is qui iurisdictioni praeest ad similia proceder atque ita ius dicere debet. (preklad autora: Všetky prípady nemôžu byť obsiahnuté v zákonoch alebo v uzneseniach Senátu: ale ak v nejakom novom prípade sa prejavuje jasne ich rovnaký zmysel a význam, ten, kto má jurisdikciu, musí postupovať podobne a v tomto zmysle vysloviť právo podľa toho istého pravidla.)

¹¹ K otázke kolektívnej identity a individualizácie práce rímskych právnikov pozri najmä: HUMBERT, Michel. § 1 Faktoren der Rechtsbildung. In BABUSIAUX, Ulrike (eds.). *Handbuch des Römischen Privatrechts*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2023, s. 15

¹² SOMMER, Otakar. *Učebnice soukromého práva římského. Díl I., Obecné nauky*. Praha: Nákladem spolku Čsl. právníků "Všehrd", 1946, s. 20-21.

¹³ SCHULZ, Fritz. *Principles of Roman law*. Oxford: Clarendon Press, 1936, s. 68.

Kastilský.¹⁴ Táto právna úprava priamo nadväzuje na predchádzajúcu prácu glosátorov, najmä na Bulgara, ale vyjadrenie skúmaného princípu obsahuje aj *Glossa ordinaria* (glossa k fragmentu D. 50,17,64¹⁵), a to pri otázke potenciálneho posúdenia právneho statusu biblického Lazara, ktorý bol vzkriesený z mŕtvych.¹⁶

Práve v stredoveku došlo aj ku konsolidácii viacerých, dnes už ustálených, latinských fráz, ktoré vyjadrujú analyzovaný princíp.¹⁷ Ako jeden z prvých ho zaznamenal Augustinus Barbosa vo svojej zbierke Tractatus Varii, a to v terminologickom zachytení *quad Praetor non curat de minimis*.¹⁸ Od týchto počiatkov sa odvíja aplikačný vývoj uvedenej zásady aj skrz moderné kódey, a to až po dnešok.¹⁹

Wacke uvedené ilustruje na príkladoch z Nemecka a Švajčiarska. Nemecký občiansky zákonník (BGB) podľa neho účelovo neobsahuje veľké množstvo ustanovení, pričom *lacuna iuris* má byť vyplnená aplikačnou praxou a prácou súdnych autorít. Ešte kompaktnejší je švajčiarsky ZGB, ktorý obsahuje menej, než 1000 paragrafov, pričom ich ďalšie členenie je veľmi úsporné a samotné ustanovenia sú zväčša jednovetné.²⁰ Do kontrastu s týmito základmi moderných kódexov možno predložiť pruský ALR, pochádzajúci z konca 18. storočia. Prístup jeho tvorcov bol omnoho kazuistickejší. Pretavilo sa to aj do celkovej úpravy v obsahu cez 20000 paragrafov, s cieľom o úplnosť pri úprave občianskoprávných vzťahov, zatiaľ čo pri BGB chceli tvorcovia prenechať priestor na “teoretickú a praktickú prácu” pri rozvoji právnej vedy.²¹ Za zmienku stojí aj holandský zákonník, ktorý v znení navrhovanom v roku 1820 priamo odkazoval na možnosť usporiadania právnych vzťahov na základe princípu spravodlivosti tam, kde zákon mlčí alebo sa dostáva do kontradikcie s jeho účelom (teda do úvahy prichádzal aj potenciálny výklad *contra legem*). Napokon sa však presadila formulácia, ktorá sudcu zaväzuje postupovať výlučne podľa zákonného znenia, avšak v prípadoch, ktoré normotvorca neobsiahol má byť do popredia postavené hľadanie spravodlivosti.²²

Odlišným obsahovým pojmom je posudzovaná zásada naplnená v systéme common law. Vyjadrenie *de minimis non curat lex* (v angličtine odkazované ako “the law does not regard trifles”, prípadne namiesto pojmu regard možno použiť aj termín “concern”) tu poukazuje najmä na prípady, ktoré si pre svoju nízku hodnotu sporu nezaslúžia pozornosť ako zákonodarcu, tak aj sudcu. Jej odvodenie síce opäť vychádza z rímskoprávneho základu a následne recepcie aj skrz kánonické právo, avšak z odlišného zdroja. Referenčným bodom je fragment D. 4,1,4, ktorý odkazuje na *restitution in integrum* a jeho neuplatnenie v prípadoch so zanedbateľnou hodnotou v prípadoch, ak by mohlo dôjsť k ohrozeniu závažnejšieho prípadu.²³ Podľa Veecha s Moonom

¹⁴ WACKE, Andreas. Quod raro fit, non observant legislatores: A Classical Maxim of Legislation. In: CAIRNS, John – ROBINSON, Olivia (eds). *Critical Studies in Ancient Law, Comparative Law and Legal History*. Oxford: Hart Publishing, 2001, s. 395-396.

¹⁵ Znenie fragmentu zaznamenaného v Digestach znie: Jul. D. 50,17,64: *Ea quae raro accidunt, non temere in agendis negotiis computantur*. (preklad autora: Pri vstupovaní do právnych vzťahov sa nepočíta s tým, čo sa stáva len zriedka).

¹⁶ WACKE, ref. 14, s. 369.

¹⁷ VAN BOOM, Willem H. De minimis curat praetor - Redress for dispersed trifle losses. In *Journal of Comparative Law*, roč. 4, č. 2, 2009, s. 171.

¹⁸ BARBOSAE, Agostinho. Tractatus Varii. 1651, s. 102.

¹⁹ Porovnaj VEECH, Max L. – MOON, Charles R. De minimis non curat lex. In *Michigan Law Review*, roč. 45, č. 5, 1947, s. 539.

²⁰ WACKE, ref. 14, s. 397.

²¹ Porovnaj JACOBS, Horst Heinrich. *Wissenschaft und Gesetzgebung im bürgerlichen Recht nach der Rechtsquellenlehre des 19. Jahrhunderts*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1983, s. 145.

²² FLEUREN – MERTENS, ref. 4, s. 81.

²³ Call. D. 4,1,4: *Scio illud a quibusdam observatum, ne propter satis minimam rem vel summam, si maiori rei vel summae praeiudicetur, audiat is qui in integrum restitui postulat*.

sa princíp *de minimis* objavuje vo viacerých spisoch už od 13. storočia, počnúc Bractonom a dielom *De legibus*, cez Coka až po Blackstona, ktorý zásadu použil vo vyššie uvedenom význame v 18. storočí. Nasledoval ho Branch v publikácii *Legis at aequalitas*, po ktorej nastal jej výrazný rozmach, a to najmä v Spojených štátoch amerických.²⁴

3 VÝZVY MODERNEJ NORMOTVORBY

Napriek debatám trvajúcim po stáročia je otázka hľadania zmysluplného balansu medzi vágnosťou a exaktnosťou právnej úpravy naďalej mimoriadne aktuálna. V prvom rade možno poukázať na dekády trvajúce konfrontácie medzi zástancami Hartovej a Dworkinovej teórie, zameriavajúcej sa na nevyhnutný dopad dôsledkov právnej regulácie. Napr. má pravidlo vždy konzekvencie, ktoré mu zákonodarca pripísal, aj pokiaľ je nespravodlivé?²⁵ Akú mieru exaktnosti preto pripisovať právnym pravidlám a kedy je vhodnejšie spoliehať sa radšej na uplatniteľnosť právnych princípov a výklad subjektov aplikujúcich právo?

Tieto otázky sú v slovenskej legislatívnej praxi stále mimoriadne aktuálne. Veľká výzva pretrváva v podobe doposiaľ neukončených rekodifikačných prác na novom hmotnoprávnom civilnom kódexe, kde je voľba správneho prístupu esenciálna. V nie menšej miere však treba reflektovať aj skutočnosti, ktoré vyplývajú zo súdobých trendov. Jedným z nich je snaha zákonodarcu o plátanie zlej aplikačnej praxe prostredníctvom vysokej miery kadencie prijímania legislatívnych predpisov, čo jednak vedie k právnej neistote, neprehľadnosti zákonov, ale aj znižujúcej sa dôvere v existenciu právneho štátu.

Naše myšlienky je možné ilustrovať na viacerých príkladoch, pričom azda najexaktnejším je legislatíva upravujúca reguláciu volebnej kampane, a to prostredníctvom zákona č. 181/2014 Z. z. o volebnej kampani a o zmene a doplnení zákona č. 85/2005 Z. z. o politických stranách a politických hnutiach v znení neskorších predpisov. Iba od roku 2019 do roku 2023 bol tento predpis upravený desiatimi novelizáciami. Tie zväčša reagovali na aplikačné komplikácie, vyplývajúce z nedostatkov pri jednotlivých voľbách a im predchádzajúcim kampaniam. Týmto spôsobom sa viackrát upravovalo predvolebné moratórium, spolu so zákazom zverejňovania prieskumov verejnej mienky v priebehu určitého počtu dní pred voľbami, možnosť participácie tretích strán na kampani a mnohé ďalšie otázky.²⁶ Napriek ich niekoľkonásobným úpravám sa ale želaný efekt nedostavil. Extenzívny zákaz ohľadom publikovania volebných prieskumov vyhodnotil Ústavný súd SR ako protiústavný,²⁷ aj kratšie moratórium si však našlo rôznorodé formy obchádzania, a to najmä prostredníctvom internetu a súkromných iniciatív.

Ako teda nastoliť legislatívnu prax, ktorá by skutočne dosahovala želaný cieľ? V prvom rade je potrebné opustiť snahu o hľadanie exaktných definícií a nepriestrelných zákonných konštelácií v prípadoch, ktoré takúto možnosť nepripúšťajú. Endicott túto tézu formuloval na "právnych nástrojoch" (legal instruments) a "právnych štandardoch" (legal standards), pričom pod pojmom právny nástroj sa rozumie normatívny text, vytvorený prostredníctvom právnej techniky. Endicott konštatuje, že použitie vágnych nástrojov vedie k vágnym štandardom, ktorých výklad nemá jasný, výlučne na podklade zákona predvídateľný, význam.²⁸

²⁴ VEECH – MOON, ref. 19, s. 358. Autori na tomto mieste citujú aj sériu rozhodnutí, v ktorých sa zásada *de minimis* vyskytuje.

²⁵ Pre viac pozri napr. HERSHOVITZ, Scott. The End of Jurisprudence. In *The Yale Law Journal*, 2015, roč. 124, č. 5, s. 1162 a nasl.

²⁶ Pre viac pozri napr. IVANČÍK, Ján. Zákaz účasti tretích strán vo volebnej kampani vo vzťahu k slobode prejavu. In *Justičná revue*, 2020, roč. 72, č. 5, s. 591-601.

²⁷ Pozri nález Ústavného súdu SR, sp. zn. PL. ÚS 26/2019-134 zo dňa 26. mája 2021.

²⁸ ENDICOTT, Timothy. The Value of Vagueness. In MARMOR, Andrei – SOAMES, Scott (eds.). *Philosophical Foundations of Language in Law*. Oxford University Press, 2011, s. 14-30.

Ilustruje to na príklade zákona, ktorý povinnej osobe ukladá zodpovednosť za zanedbanie, opustenie alebo vystavenie dieťaťa alebo mladistvého okolnostiam, ktoré mu preukázateľne môžu spôsobiť zbytočné utrpenie, či ujmu na zdraví. Zatiaľ čo termín „dieťa alebo mladistvý“ je možné legislatívne uchopiť na základe exaktného stanovenia veku, pojem „zanedbania“ je vyložiteľný už zložitejšie a bude záležať na okolnostiach (napr. ako stará bola opatrovatel'ka, ktorej bola zverená starostlivosť, ako dlho boli rodičia od dieťaťa vzdialení a pod.). Endicott zároveň konštatuje, že snaha o ostré vymedzenie takýchto pojmov by nielen viedla k väčšej arbitrárnosti pri ich stanovovaní, ale hlavne by bola nemožná. Z uvedeného dôvodu je využívanie vágnych pojmov v zákonných predpisoch nevyhnutné. Použitie vágnych termínov by sa preto malo sústrediť na prípady, kedy i.) osobitná odbornosť sudcov môže viesť k dotvoreniu noriem; ii.) je potrebné vytvárať reguláciu postupne a revidovať ju v podrobnostiach s ohľadom na nepredvídané prípady a iii.) prípady, keď je pre posúdenie prípadu potrebné vypočítať si argumenty na oboch stranách sporu.²⁹

Týmto spôsobom sa dostávame k záverom, ktoré sú uplatniteľné aj na nami spomínaný príklad s reguláciou predvolebnej kampane. Zákonodarca v žiadnom prípade nemôže ponechať na ľubovôľu sudcu, aby určil trvanie moratória na vedenie kampane pred voľbami. Mal by tiež určiť okruh zakázaných aktivít, avšak ich explicitné vymenovanie je už potrebné považovať za podrobnosť, ktorá škodí vymožitelnosti a dôveryhodnosti práva. V tomto bode musí nastúpiť do popredia aplikačný subjekt.

Soames tieto myšlienky rozvíja na báze základných predpokladov, ktoré musia byť splnené, aby použitá vágnosť splnila svoj účel. Pre slovenské podmienky sú z nášho pohľadu rozhodujúce tie, ktoré vyžadujú, aby si zákonodarca aspoň implicitne uvedomoval, vágnosť pojmu a zároveň by sa aplikačné subjekty mali pri výklade riadiť zásadou vernosti zákonu, ktorá si vyžaduje prioritné zachovanie účelu právneho obsahu v prípadoch, ktoré nemožno riešiť iba na základe gramatického znenia.³⁰ Veľkú úlohu tu môžu zohrať dôvodové správy, ktoré ponúkajú zákonodarcovi priestor na zanechanie návodu na teleologický výklad, pričom táto príležitosť býva často opomínaná.

Z uvedených dôvodov je rozhodujúcim elementom kvalita aplikujúcich subjektov a vyspelosť inštitúcií, ktoré zabezpečujú možnosť, aby zákonodarca opomínal maličkosti pri koncipovaní legislatívnej úpravy. Takúto vyspelosť je nepochybne potrebné systematicky budovať a postupne prekonávať nedôveru spôsobenú doterajšími zlyhaniami. Pri vytváraní kódexov je však potrebné začať od stavu, ktorý nevyhnutnú voľnosť poskytuje. Napokon uvedený vzorec poskytlo aj samotné rímske právo, ktoré svoj úpadok zažilo na základe upadajúcej jurisprudencie a snahe o rigidné riešenia formou pozitivistického prístupu.

ZÁVER

Vágnosť právnych formulácií je v istom ohľade nevyhnutnou zložkou normotvorby. Veľkou výzvou do budúcnosti v tomto smere zostáva narastajúca elektronizácia a automatizácia procesov, ktorá bezpochyby musí byť braná do úvahy. Pri súčasnom stave technického a vedeckého poznania ide najmä o formulárové zmluvy, ktoré umožňujú rýchle a efektívne riešenie sporov, pričom do popredia sa dostáva ich automatizované vyhodnocovanie. Moderné civilné kódexy kreované v 21. storočí by takéto výzvy mali reflektovať.

Otázkou zostáva, do akej miery bude možné ponechať aplikačnú prax v „automatizovaných rukách“ aj v prípadoch, ktoré si nevyhnutne budú vyžadovať použitie

²⁹ Tamže.

³⁰ SOAMES, Scott. Vagueness and the Law. In MARMOR, Andrei (ed.). *The Routledge Companion to Philosophy of Law*. New York: Routledge: 2012, s. 95.

tradičných postupov, akými je, napríklad analógia. Rozvoj umelej inteligencie na jednej strane takéto opatrenia systematicky približuje, na druhej strane stále vyvstáva otázka spoľahlivosti. Z nášho pohľadu však odpoveďou nie je prílišná regulácia, ktorá by aj tak k želanému dôsledku neviedla, nakoľko zákonný predpis všetky potenciálne prípady neustráži.³¹ Riešením zatiaľ zostáva spoľahnutie sa na osvedčené postupy vedené ľudským umom.

³¹ Porovnaj WACKE, ref. 14, s. 398.

Právny rámec návratu „beninských bronzov“ medzi Nemeckom a Nigériou¹

Rudolf Kasinec

Úvod

Kultúrne dedičstvo znamená spoločné puto, našu príslušnosť ku komunite, a umožňuje nám lepšie poznať, kto sme a odkiaľ pochádzame, ako aj našu históriu a našu identitu, naše prepojenie s minulosťou, prítomnosťou a budúcnosťou.² Aby národ mohol napredovať je nevyhnutné, aby poznal svoju minulosť, ktorá tvorí základ pre výstavbu samostatného štátu. Aj keď sa pojem kultúrne dedičstvo v súčasnosti využíva len minimálne, dovoľme si s týmto pojmom v článku operovať pomerne často. Najmä v prípade tzv. beninských bronzov sa javí tento pojem absolútne adekvátny, kedy môžeme hovoriť o skutočnom dedičstve významného afrického kráľovstva, ktoré bolo koloniálnou mocnosťou fyzicky zničené a ulúpené. V článku sa pokúsime stručne popísať skutkový stav ešte koloniálnej kauzy artefaktov ulúpených Britmi z kráľovstva Benin, ktorá je kľúčová pre pochopenie rozsahu celého prípadu. Následne popíšeme právnu cestu, ktorá umožnila aspoň časti týchto predmetov návrat do vlasti.

Neoddeliteľnou súčasťou kultúrnej pamäte národa je jeho história. Sled spoločenských, politických, kultúrnych, náboženských a ekonomických udalostí, ktoré mali zásadný vplyv na postupné formovanie skupiny osôb do podoby národa. Kultúrne dedičstvo je kľúčovou zložkou tohto procesu ako dôkaz existencie, vývoja i vyspelosti daného spoločenstva. Počas dejinných udalostí často dochádzalo a stále dochádza k potláčaniu národnej identity alebo k jej

Abstract

Under the influence of the extreme form of liberal democracy, terms such as nation, national or cultural heritage are gradually disappearing from the dictionaries. Behind the gradual disappearance of these terms we must often look to the economic and political interests of rich states. Artefacts belonging to the national cultural heritage have become the subject of litigation in many cases. This imaginary "apple of discord" will be demonstrated in a major case in the field of objects of cultural value, which at the beginning of July saw a major breakthrough after more than 125 years. This case concerns the return of some artefacts stolen by the British from the Kingdom of Benin in 1897. This paper will discuss the legal framework of the agreement between Germany and Nigeria that allowed for the restitution of cultural objects stolen during colonialism.

Keywords

cultural heritage, ownership, restitution, treaty, African culture, injustice, colonial era, looting, Benin bronzes

Author

Doc. JUDr. Rudolf Kasinec, PhD.

Katedra teórie práva a filozofie práva

Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta

rudolf.kasinec@flaw.uniba.sk

Cite

KASINEC, Rudolf. Právny rámec návratu „beninských bronzov“ medzi Nemeckom a Nigériou. In *Historia et theoria iuris*, 2023, roč. 15, č. 2, s. 34 – 40.

¹ Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-18-0199.

² ROUHI, Jafar. Definition of cultural heritage properties and their values by the past. In *Asian Journal of Science and Technology*, 2017, vol. 8, no. 12, p. 7110. [online]. [cit. 2023-11-13]. Dostupné na: <https://www.researchgate.net/publication/322224022_DEFINITION_OF_CULTURAL_HERITAGE_PROPERTIES_AND_THEIR_VALUES_BY_THE_PAST>

zámernému oslabovaniu. Preto ako uvádza J. Rouhi „*pochopenie histórie je možné vďaka poznaniu ľudských myšlienok. Jedným z možných spôsobov, ako tieto myšlienky spoznať je objektívnym prejavom subjektívnych štruktúr. Inými slovami, objektívny prejav ľudskej mysle je konkrétne zrejmý v predmetoch patriacich do kultúrneho dedičstva a ešte konkrétnejšie sa prejavuje v historických pamiatkach a sídlach.*“³ Ak národu odnímate hmotné kultúrne predmety, zdecimujete jeho historické pamiatky a vypálite budovy, tak ako keby ste mu zničili časť jeho histórie a oslabíte tak jeho pozíciu v regióne i vo svete. Likvidácia fyzického kultúrneho dedičstva bol jedným z prostriedkov podrobovania si národov Britským impériom. Jedným z najviditeľnejších dôkazov tejto zavrhnuteľnej taktiky je prípad tzv. beninských bronzov.

V kauze návratu beninských bronzov je v súčasnosti zaangažované obrovské množstvo subjektov, čo celý prípad mimoriadne komplikuje, zviditeľňuje i globalizuje. Za pôvodné subjekty možno označiť koloniálnu Veľkú Britániu a kráľovstvo Benin, ale i panovníka obu a jeho nástupcov ako vlastníkov veľkého množstva ulúpených bronzových predmetov. Po britskej invázii v roku 1897 došlo k rozpadu kráľovstva, ktoré sa zo súčasného geografického hľadiska nevzťahuje na štát Benin ležiaci v západnej Afrike, ktorý získal nezávislosť od Francúzska v roku 1960, ale na región v dnešnej juhozápadnej Nigérii nazývaný Edo. Čo sa ulúpených predmetov týka, tak väčšina z nich sa nachádza v muzeálnych zbierkach po celom svete (napr. v British Museum v Londýne ich je 700, vo Weltmuseum vo Viedni 200, v Metropolitan Museum of Art v New Yorku ich bolo 163 a ďalšie sa nachádzajú v múzeách vo Švajčiarsku, Francúzsku, Škótsku, Venezuele, Kanade atď.).

Primárnym cieľom nášho príspevku je informovať o jednej z najvýznamnejších a najväčších reštitúcií predmetov patriacich do kultúrneho dedičstva štátu Nigéria, ku ktorému došlo začiatkom júla 2022. Nebudeme sa bližšie venovať historickému pozadiu prípadu⁴, ale výhradne len právnym okolnostiam návratu beninských bronzov a v neposlednom rade i procesu ich faktického odovzdania. Zároveň sa pokúsime v závere zodpovedať na výskumnú otázku: „*Aký význam bude mať reštitúcia kompletnej zbierky tzv. beninských bronzov patriacich Nemecku Nigérii?*“

PRÁVNÝ ZÁKLAD PRE REŠTITÚCIU BENINSKÝCH BRONZOV

Kauza ulúpenia beninských bronzov je aj po viac ako 125 rokoch stále „živá“. Dôkazom je nedávne uzatvorenie reštitučnej zmluvy k predmetov patriacich medzi tzv. beninské bronzov, ktoré sa nachádzali na území Nemecka. Ich vlastníckmi boli viaceré nemecké múzeá a iné kultúrne inštitúcie. Uzatvorením spomínanej zmluvy došlo k prevodu vlastníctva na právneho nástupcu kráľovstva Benin, ktorým je africký štát Nigéria. Okrem historického, politického a spoločenského pozadia celej kauzy je nemej zaujímavá i právna stránka. Vzhľadom na komplexnosť celého prípadu, sa zameriame výhradne na okolnosti reštitúcie týchto predmetov. V danom prípade môžeme badať zaujímavý postup od ústnych a písomných žiadostí až po reálne zmluvné zakotvenie a faktické odovzdanie predmetov.

Od získania nezávislosti v roku 1960 sa Nigéria a taktiež bývalý beninský kráľovský dvor usilovali o návrat ikonických a duchovných predmetov, ktoré patrili medzi ukoristené. Boli rozposlané množstvá žiadosti o naštartovanie reštitučného procesu s dotknutými štátmi i konkrétnymi kultúrnymi inštitúciami. Toto úsilie však bolo donedávna neúspešné a to i napriek

³ Tamže.

⁴ Danej problematike sme sa bližšie venovali v príspevku: KASINEC, Rudolf. Narušenie status quo v oblasti kultúrneho dedičstva: kauza návratu beninských bronzov. In *Historia et theoria iuris*, 2022, roč. 14, č. 2, s. 71 – 76. V danom príspevku sme len stručne informovali o faktickom odovzdaní beninských bronzov zo strany Nemecka Nigérii (na s. 74). Bližšie sme sa nevenovali zmluvným krokom, ktoré umožnili toto odovzdanie. Tieto kroky sú podľa nášho názoru dôležité ako návod pre budúce riešenia podobných reštitučných káz.

viacerým proklamáciám významných svetových lídrov. Napr. v roku 2017 francúzsky prezident Emmanuel Macron vo svojej Ouagadougouskej deklarácii⁵ dal nový impulz v otázke návratu týchto predmetov. Prezident prisľúbil, že započne proces postupného návratu beninských artefaktov z francúzskej pôdy, kde sa ich podľa dostupných informácií nachádza 4000 až 6000. Jeho sľub však ostal doposiaľ nenaplnený. Od nesplnených sľubov k činom v lete tohto roka prešli zástupcovia Nemecka a uzatvorili dokument, ktorý umožní postupný návrat beninských bronzov do domoviny.

Právny základ, na ktorom mohla byť reštitučná zmluva medzi Nemeckom a Nigériou vôbec uzatvorená, tvorí *Dohovor o opatreniach na zákaz a zamedzenie nedovoleného dovozu, vývozu a prevodu vlastníctva kultúrnych statkov*⁶ zo dňa 14. novembra 1970, ktorý bol prijatý v Paríži na šestnástom zasadnutí Generálnej konferencie Organizácie Spojených národov pre výchovu, vedu a kultúru. Tento dokument býva obvykle označovaný i ako UNESCO 1970⁷. A práve tento dokument po viac ako 50 rokoch od jeho prijatia vydláždil cestu k vytvoreniu bilaterálnej zmluvy medzi dvoma signatárskymi štátmi, ktoré daný dokument v minulosti ratifikovali (Nigéria 24.1.1972 a Nemecko 30.11.2007).

V rámci UNESCO 1970 a jeho časovej pôsobnosti je nutné spomenúť článok 7, pís. B II.: „na žiadosť štátu pôvodu podniknú príslušné kroky na nájdenie a navrátenie akéhokoľvek takého kultúrneho statku dovezeného po nadobudnutí účinnosti tohto Dohovoru pre oba dotyčné štáty, ale za podmienky, že žiadajúci štát zaplatí spravodlivú náhradu osobe, ktorá získala tento statok v dobrej viere, alebo osobe, ktorá má platný právny nárok na tento statok. Žiadosti o nájdenie a navrátenie sa musia podať diplomatickou cestou. Všetky výdavky vzniknuté s navrátením a s dopravou kultúrneho statku uhrádza žiadajúci štát.“ Nutné je poukázať najmä na formuláciu „po nadobudnutí účinnosti dohovoru“. Dohovor nadobudol účinnosť v Nigérii 24.4.1972 a v Nemecku 29.2.2008. Problém je, že väčšina dotknutých predmetov bola na územie súčasného Nemecka dovezená na konci 19. storočia, resp. začiatkom a v priebehu 20. storočia⁸. Z toho vyplýva skutočnosť, že Nemecko nebolo článkom 7 dohovoru dotknuté a preto bolo potrebnú zrealizovať ďalšie právne kroky, ktoré by návrat Beninských bronzov do Nigérie vôbec umožňovali. A práve pre podobné prípady je možné uplatniť článok 15 dohovoru.

Podľa článku 15 dohovoru UNESCO 1970: „Nič v tomto Dohovore nebráni členským štátom dojednávať medzi sebou osobitné dohody alebo pokračovať vo vykonávaní už uzavretých dohôd, ktoré sa týkajú navrátenia kultúrnych statkov vyvezených z akýchkoľvek príčin z územia ich pôvodu pred nadobudnutím účinnosti tohto Dohovoru pre príslušné štáty.“ Týmto článkom je daná možnosť uzatvárania zmlúv osobitného charakteru. Zároveň je vyriešená otázka zásady zákazu retroaktivity pri uzatváraní dohôd, ktoré sa týkajú predmetov legálnou cestou nadobudnutých pred účinnosťou dohovoru. Ďalším krokom preto musela byť politická vôľa takúto zmluvu vôbec uzatvoriť.

⁵ Bližšie pozri Emmanuel Macron s'engage à restituer le patrimoine africain. In *Jeune Afrique*. [online]. [cit. 2023-11-08]. Dostupné na: <<https://www.jeuneafrique.com/498916/politique/emmanuel-macron-sengage-a-restituer-le-patrimoine-africain/>>

⁶ V príspevku sme pracovali so slovenským prekladom daného dokumentu, ktorý bol na našom území (resp. Československej socialistickej republiky) publikovaný ako Vyhláška ministra zahraničných vecí 15/1980 Zb. z 23. novembra 1979.

⁷ A práve toto označenie budeme využívať i v ďalšej časti príspevku.

⁸ Presný dátum alebo rok nadobudnutia vlastníctva konkrétneho predmetu je možné dohľadať na stránkach databázy obsahujúcej prehľad Beninských bronzov, ktoré sa nachádzajú v nemeckých múzeách: <https://www.cp3c.org/benin-bronzes/>.

PREDZMLUVNÉ KROKY ZO STRANY NEMECKA

Právny základ pre vznik samotnej zmluvy medzi Nemeckom a Nigériou vytvoril dohovor UNESCO 1970. Cesta k podpisu zmluvy o vrátení beninských bronzov bola ešte zložitá a predchádzali jej viaceré dôležité kroky. Pokúsime sa ich chronologicky zoradiť a stručne popísať.

Kľúčový dokument, ktorý umožnil naštartovanie procesu návratu kultúrneho dedičstva Nigérii bol prijatý na území Nemecka a to 13.marca 2019. Tento vnútroštátny dokument má názov *Rámcové zásady zaobchádzania so zbierkami z koloniálneho prostredia*. Je zložený z preambuly a dvanástich druhov vymedzených oblastí činnosti a cieľov. V preambule daného dokumentu nájdeme: „*Zbierky z koloniálneho prostredia pochádzajú nielen z bývalých nemeckých kolónií, ale aj z iných častí sveta. Násilným privlastňovaním kultúrnych predmetov v dôsledku európskeho kolonializmu boli mnohé spoločnosti okradnuté o kultúrne predmety, ktoré sú kľúčové pre definovanie ich histórie a kultúrnej identity.*“ Jedným zo záväzkov vyplývajúcich z daného dokumentu je i podrobná obrazová i popisná digitalizácia koloniálnych zbierok na nemeckom území a vytvorenie online platformy⁹, ktorá sa nazýva Nemecké kontaktné miesto pre zbierky z koloniálneho prostredia. Ako prvé mali byť zdokumentované práve beninské bronzky.

Po prijatí rámcových zásad začala práca na podrobnom zdokumentovaní dotknutých predmetov. Ešte pred oficiálnym spustením online databázy bolo v Berlíne 29. apríla 2021 prijaté *Vyhlásenie o nakladaní s beninskými bronzmi v nemeckých múzeách a inštitúciách*. Daný dokument bol výsledkom online stretnutia medzi nemeckou štátnou tajomníčkou pre kultúru a médiá Monikou Grütters a riaditeľmi nemeckých múzeí patriacich do skupiny Beninský dialóg, ktoré vlastnia najväčšie zbierky z historického kráľovstva Benin. Účastníci stretnutia súhlasili s tým, že

- 1) Zachovávajú maximálnu transparentnosť pri evidencii beninských bronzov v zbierkach a na výstavách;
- 2) uskutočnia ďalšie koordinované rozhovory o návratoch a budúcej spolupráci s nigérijskou stranou v čo najskoršom termíne; v tejto súvislosti bude jedným z cieľov dosiahnuť dohodu s nigérijskými partnermi o tom, ako môžu byť beninské bronzky i naďalej vystavované v Nemecku;
- 3) určia konkrétne opatrenia a časový harmonogram pre nadchádzajúce rozhovory.

V predchádzajúcom dokumente bolo deklarované i oficiálne začatie rokovaní s predstaviteľmi z Nigérie. Zaujímavé je, že proces návratu beninských bronzov naštartovala nemecká strana a nigérijská sa len „pridala“ do rozbehnutého procesu. 13. októbra 2021 podpísala nemecká delegácia s Nigériou dohodu o spolupráci v oblasti múzeí. Prvým spoločným výsledkom bola správa nemecko-nigérijskej bilaterálnej komisie podpísaná 3. novembra 2021. Následne započali práce na oficiálnej písomnej dohode o reštitúcii beninských bronzov.

BILATERÁLNA REŠTITUČNÁ ZMLUVA MEDZI NEMECKOM A NIGÉRIOU

Od októbra 2021 prebiehali intenzívne rozhovory medzi Nemeckom a Nigériou, ktorých výsledkom bol podpis zmluvy nazvanej *Spoločné vyhlásenie o návrate beninských bronzov a bilaterálnej spolupráci múzeí* a to dňa 1. júla 2022. Čo sa samotného obsahu vyhlásenia¹⁰ týka, tak to je pomerne stručné a skladá sa z vymedzenia zmluvných strán, z úvodného textu a dvanástich bodov. Za nemeckú stranu zmluvu podpísali ministerka zahraničných vecí

⁹ Beninské bronzky zdokumentované nemeckými múzeami je možné si prezrieť na stránke: <https://www.cp3c.org/benin-bronzes/>. Stránka bola oficiálne spustená 15. júna 2021.

¹⁰ Zmluva je dostupná v anglickom jazyku napr. na stránke: <https://www.auswaertiges-amt.de/blob/2540404/8a42afe8f5d79683391f8188ee9ee016/220701-benin-bronzen-polerkl-data.pdf>.

Annalena Baerbock a federálna komisárka pre kultúru a média Claudia Roth. Nigérijskú stranu pri podpise reprezentovali minister zahraničných vecí Zubairu Dada a minister pre informácie a kultúru Lai Mohammed.

V úvodnej dokumentu časti je stručný opis okolností, za ktorých boli beninské bronzы i ďalšie dotknuté predmety odcudzené. Ďalej je zvýraznený ich historický i spoločenský význam pre národ Edo, Nigériu a celý svet. Nasleduje výpočet dohôd a stretnutí¹¹, ktoré predchádzali vytvoreniu samotného dokumentu. Významným ustanovením dokumentu týkajúca sa vlastníckych práv k predmetom je, že nemecké múzeá a ich správcovia podporujú reštitučný proces a akceptujú príslušné rozhodnutia o prevode vlastníctva.

Druhá časť dokumentu obsahuje 12 bodov spoločného vyhlásenia medzi Nigérijskou spolkovou republikou a Spolkovou republikou Nemecko. V bode 1 a 2 si obe strany stanovili za cieľ bezpodmienečne vrátiť beninské bronzы do Nigérie. Obidve strany taktiež vyjadrili politickú vôľu umožniť a zabezpečiť prevod vlastníctva všetkých beninských bronzov, ktoré sa nachádzajú vo verejných múzeách a inštitúciách v Nemecku. K podpisu zmluvy bolo v online databáze zaregistrovaných 1130 predmetov ako je uvedené v bode 3 tohto dokumentu. K dnešnému dňu¹² ich v databáze nájdeme už 1259.

V bodoch 4 až 6 sa uvádzajú povinnosti oboch strán. Múzeá a inštitúcie, ktoré v súčasnosti vlastnia artefakty patriace do zbierky beninských bronzov podpíšu individuálne zmluvy o prevode vlastníctva a fyzického návratu predmetov. Nigéria sa zaväzuje s nemeckou stranou plne spolupracovať a časť predmetov v múzeách ponechať na základe osobitných zmlúv o výpožičke.

V ďalších bodoch sa upravuje nemecká spolupráca pri zriadení múzejných zariadení v meste Benin; účasť na archeologických vykopávkach; podpora výmeny a spolupráce v oblasti súčasnej a budúcej produkcie umeleckých diel; zriaďovanie spoločných inštitúcií a obe strany sa zaväzujú propagovať beninské kultúrne dedičstvo pre širokú verejnosť prostredníctvom medzinárodných putovných výstav. Nasledujú už len podpisy poverených delegátov spomínaných vyššie.

Po podpise zmluvy Nemecko fyzicky odovzdalo dva významné beninské bronzы¹³. Politická dohoda tak s okamžitou platnosťou premenila na nigérijský majetok i ďalších 1 130 artefaktov, ktoré vlastnilo päť významných nemeckých múzeí a ďalších kultúrnych inštitúcií. Predmetné múzeá a nigérijská vláda budú následne rokovať o fyzickom vrátení jednotlivých predmetov, z ktorých niektoré by mohli zostať vystavené v Nemecku na základe dohôd o úschove.¹⁴ Táto dohoda je výnimočná najmä stranami, ktoré ju realizovali a nimi sú dva suverénne štáty. Doposiaľ prebiehal návrat beninských artefaktov len v malom rozsahu. Väčšinou sa jednalo o návrat predmetov zo súkromných zbierok, prípadne predmety reštituovali konkrétne inštitúcie

¹¹ Z dokumentov a najvýznamnejších diplomatických stretnutí sú vo vyhlásení spomenuté tieto:

- a) dvojstranná dohoda medzi Nemeckom a Nigériou o kultúrnej spolupráci podpísaná 17. decembra 1999,
- b) správa Nemecko-nigérijskej bilaterálnej komisie podpísaná 3. novembra 2021,
- c) nemecké vyhlásenie o zaobchádzaní s beninskými bronzmi v nemeckých múzeách a inštitúciách z 29. apríla 2021,
- d) a memorandum o porozumení podpísanom 13. októbra 2021.
- e) stretnutie nigérijských a nemeckých delegátov so zástupcami nemeckých múzeí Berlína v júli 2021,
- f) a stretnutie oboch strán v Abuji v októbri 2021.

¹² Aktuálny stav zbierky k 8.11.2023.

¹³ Návratu do vlasti sa dočkali dva významné beninské bronzы, ktoré vyobrazujú kráľa (oba) - 35 kg hlava obu (kráľa) v slávnostnom odeve z 18. storočia a výrazný reliéf zo 16. storočia vyobrazujúci obu v sprievode stráží alebo spoločníkov.

¹⁴ Germany hands over two Benin bronzes to Nigeria. In *The Guardian*. [online]. [cit. 2023-11-18]. Dostupné na: <https://www.theguardian.com/world/2022/jul/01/germany-hands-over-two-benin-bronzes-to-nigeria?CMP=Share_iOSApp_Other&fbclid=IwAR0WOPUuCQygEWpBPPyd19dmpHZpEOLy-KugriQKki-sQG-gAE2cC1l8QBqg>

bez zásahu zo strany štátu. Tento prípad možno považovať za zlomový v oblasti reštitúcií kultúrneho dedičstva odňaté štátom v období kolonializmu.

ZÁVER

Vrátenie beninských artefaktov zo strany Nemecka Nigérii v júly minulého roka považujeme za jednoznačne správny krok. Otázne je, či sa tým odštartuje globálny proces postupného návratu afrického ale i ďalšieho kultúrneho dedičstva do krajín jeho pôvodu. Zovšeobecňovať daný prípad je ešte predčasné a to najmä vzhľadom na jeho mnohé špecifiká. Minimálne v kauze ulúpených predmetov z kráľovstva Benin sa môže jednať o precedens a naštartovanie reštitučného procesu, ktorého výsledkom bude návrat väčšiny ulúpených artefaktov do Nigérie. Ernesto Ottone R., zástupca generálneho riaditeľa UNESCO pre kultúru uviedol, že „*UNESCO víta túto historickú dohodu ako príklad úspešnej medzinárodnej spolupráce, ktorá umožňuje africkému kontinentu nárokovat' si svoje dedičstvo.*“¹⁵

Čo sa odpovede na výskumnú otázku položenú v úvode príspevku týka, tak jednoznačne môžeme konštatovať, že význam pre oblasť reštitúcií predmetov patriacich do kultúrneho dedičstva bude zlomový. Hlavným dôvodom je rozsah celej reštitúcie, ktorá predstavuje viac ako 1100 významných artefaktov. Zároveň sa reštitučné procesy opäť posunuli v čase smerom do minulosti a otvárajú tak „Pandorinu skrinku“ vysporiadania sa s krivdami napáchanými koloniálnymi veľmocami po celom Svete. Najvýznamnejšie efekty tejto reštitúcie môžeme zhrnúť nasledovne:

- 1) Stanovil sa právom aprobovaný spôsob, ktorý môže byť aplikovaný pri množstve ďalších reštitučných kauzách v globálnom meradle. Stranami v kauze návratu tzv. beninských bronzov boli dva suverénne štáty z rozdielnych kontinentov, čo otvára možnosti pre mnohé ďalšie, a to nielen africké štáty.
- 2) Nigérii sa otvárajú možnosti ako žiadať o návrat ďalších ulúpených predmetov roztrúsených po celom Svete. Síce to môže byť nesmierne náročný proces uzatvárania bilaterálnych zmlúv, no vďaka tomuto veľkému úspechu majú solídny právny základ pre budúce reštitúcie.
- 3) V africkom regióne sa črtá nádej a cesta i pre ďalšie africké suverénne štáty, ktoré podobne ako Nigéria boli obraté o svoje kultúrne dedičstvo, čo malo negatívny dopad pri ich ďalšom štátoprávnom vývoji.

V súčasnosti už môžeme konštatovať, že sa jedná o významný precedens z pohľadu medzinárodného práva. Po krokoch Nemecka sa k nemu postupne začali pridávať významné svetové múzeá, ktoré sa rozhodli ho nasledovať a pristúpili k zmluvnej i faktickej reštitúcii beninských bronzov. Proces reštitúcie započali viaceré britské múzeá¹⁶, múzeá v USA¹⁷ a pridali sa i Švajčiarske múzeá¹⁸. Na konci júla tohto roka však došlo v Nigérii k vojenskému prevratu, čo malo za následok spomalenie reštitučných procesov. Politická nestabilita v regióne spôsobila

¹⁵ UNESCO welcomes the signing of a historic agreement between Germany and Nigeria for the return of 1,130 Benin bronzes. In *Unesco*. [online]. [cit. 2023-11-13]. Dostupné na: <<https://www.unesco.org/en/articles/unesco-welcomes-signing-historic-agreement-between-germany-and-nigeria-return-1130-benin-bronzes>>

¹⁶ Bližšie pozri napr. Hornimanovo múzeum vráti Nigérii 72 historických artefaktov. In *Teraz.sk*. [online]. [cit. 2023-11-11]. Dostupné na: <<https://www.teraz.sk/najnovsie/hornimanovo-muzeum-vrati-nigerii-72-h/652463-clanok.html>>

¹⁷ K tomu bližšie pozri U.S. museums return African bronzes stolen in 19th century. In *NBC News*. [online]. [cit. 2023-11-13]. Dostupné na: <<https://www.nbcnews.com/news/nbcblk/us-museums-return-african-bronzes-stolen-19th-century-rcna52138>>

¹⁸ Bližšie pozri The Swiss Benin Initiative: Research and Dialogue with Nigeria. In *University of Zurich: Ethnographic museum*. [online]. [cit. 2023-11-13]. Dostupné na: <<https://www.musethno.uzh.ch/en/About-us/The-Swiss-Benin-Initiative.html>>

i stratu dôvery v tamojšie štátne orgány a k ich schopnosti ochrániť beninské bronzы ako predmety kultúrnej hodnoty globálneho významu. Do budúca to môže mať zásadný vplyv pre ďalšie reštitučné snahy pri návrate bronzov, ale i ďalších predmetov odcudzených z afrických štátov, ktoré boli vykorisťované koloniálnymi mocnosťami.

Varadínsky register v uhorskom dejepisectve¹

Miroslav Lysý

Hoci je Varadínsky register známy predovšetkým odkazmi na realizáciu súdu horúceho železa, ide o komplexnejšiu zbierku prameňov. Okrem božích súdov odkazuje aj na používanie prísah, nachádzame v ňom potvrdenia o právnych úkonov (majetkové vyrovnanie, závet, prevod majetku, oslobodenie sluhy, apod.) a je predovšetkým dokladom o tom, ako sa v období vlády uhorského kráľa Ondreja II. v Uhorsku rozširuje zvyk spísomňovania právnych i procesných úkonov. Na strane druhej však treba povedať, že rozsah spísomňovania takýchto úkonov je z prvej tretiny 13. storočia v podobe, ako ju poznáme z Varadínskej kapituly, skôr výnimkou. Nechýbalo málo a nepodaril by sa dochovať ani tento prameň. Predmetom tohto stručného príspevku je zhrnutie tejto témy v staršej literatúre od objavenia a vydania Varadínskeho registra do zániku Uhorska v roku 1918.²

Zbierka, ktorú dnes poznáme ako Varadínsky register, bola pôvodne súborom textov objavených podľa slov jeho prvého vydavateľa v sakristii biskupskej katedrály vo Veľkom Varadíne.³ Tieto texty následne nechal vydať vtedajší varadínsky biskup Juraj Utišinovič v Kluži v roku 1550, pričom toto knižné vydanie obsahovalo pomerne stručný úvod a následne 389 záznamov. Pre budúce bádanie zostal pri tomto vydaní problém spočívajúci v tom, že záznamy neboli očividne zoradené chronologicky.

Názov knihy *Ritus explorandae veritatis* predznamenal na dlhú dobu označenie tohto prameňa ako „Obrad výskúmania pravdy“. V úvode vydavateľ poznamenáva, že tento obrad bol používaným „naším národom“, teda Uhrami, pred tristoštyridsiatimi rokmi (a nesprávne kládol obdobie používania tohto obradu do obdobia vlády Bela IV.). Pre ďalších autorov predovšetkým nechal vydavateľ v úvode odkaz na používanie týchto božích súdov už „predkami našich

Abstract

The paper deals with the history of the research of the legal collection originating from the first third of the 13th century called Regestrum Varadinense (Oradea Register, Váradi regestrum, Varadínsky register). The subject of interest will be the editions of the Register Varadinense up to the beginning of the 20th century; on the one hand, the oldest edition from 1550 and subsequently all the others that were based on this oldest, and which were compiled by Matej Bel, Kabos Kandra and János Karácsonyi with Samu Borovszky. The article also summarizes and to some extent analyzes older works on the history of this legal monument.

Keywords

Regestrum Varadinense – trial by ordeal – historical Hungarian historiography

Author

Prof. Mgr. Miroslav Lysý, PhD.

Katedra právnych dejín a právnej komparatistiky

Právnická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

miroslav.lysy@flaw.uniba.sk

Cite

LYSÝ, Miroslav. Varadínsky register v uhorskom dejepisectve. In *Historia et theoria iuris*, 2023, roč. 15, č. 2, s. 41 – 48.

¹ Táto práca vznikla v rámci projektu VEGA č. 1/0409/20.

² Z hľadiska dovtedajšieho spracovania historiografie je potrebné uodcitovať najnovšiu slovenskú prácu k dejinám božích súdov, kde je aj hodne odkazov na staršiu literatúru: LAMPART, Filip. *Ordály a súdne súboje v stredovekom Uhorsku*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, 2023, s. 33 – 40 a inde.

³ *Ritvs explorandae veritatis, qvo Hvngarica natio in dirimendis controuersiis ante annos trecentos & quadraginta vsa est, & eius testimonia plurima*, in *Sacrario summi templi Varadien*. Reperta. Colosuarij 1550, s. a2v.

predkov“ a terajší Maďari v starej Skýtii⁴ majú podobné praktiky používať dodnes.⁵ Biskup Juraj Utišinovič tieto slová síce nechal napísať pomerne neurčito („*placet autem quibusdam*“, „*nam dicitur*“), týmto sa však stal autorom učenej teórie o maďarskom pôvode božích súdov.

Že sa podarilo v polovici 16. storočia vydať zápisy zo sakristie varadínskej katedrály, bolo nakoniec veľkým šťastím, pretože originálne, rukopisné zápisy sa nám nedochovali. Najskôr sa tak stalo v dôsledku tureckej okupácie Veľkého Varadína v rokoch 1660 – 1692. Okolnosti zničenia týchto spisov však známe nie sú. Je napokon pravdepodobné, že v dobe ich tlače v polovici 16. storočia sa nachádzali v Kluži a azda po vydaní diela sa vrátili naspäť do Varadínskej katedrály.

Keď v roku 1619 vydal Ján Kitonič svoju príručku procesného práva v Uhorsku s názvom *Directio methodica processvs ivdiciarii ivris consvetvdinariii inclyti regni Hvngariae*, nezabudol sa zmieniť o tom, že knihu z Varadína pozná vďaka tomu, že ju majú pri sebe pán František Lorant (významný člen uhorskej komory⁶) a jeho kolega František Petrőci.⁷ Text príručky je ku skúške železa a horúcej vody neprekvapivo kritický; označuje ich za pohanské relikty používané napriek tomu, že Uhri už v týchto časoch prešli ku kresťanskej viere.

Zaujímavé je, že v Kitoničovom diele dochádza ku skomoleniu pôvodného Utišinovičovho textu. Kým podľa Utišinoviča boli božie súdy používané pred 340 rokmi,⁸ Ján Kitonič hovorí o tom, že boli používané 340 rokov, a to – podľa jeho slov – od doby narodenia Štefana I. (kladeného do roku 969) po korunováciu Karola Róberta v roku 1309.⁹ Pokiaľ ide o pripísanie zrušeniu inštitútu skúšky železom v súdnom procese Karolovi Róbertovi, nechal sa Utišinovič inšpirovať Štefanom z Vrbovca (Werbőczy). Ten síce o skúške horúceho železa nič nevie, poznamenal však, že procesné právo v podobe, v akej sa v Uhorsku používalo, zaviedol „vraj“ („*perhibetur*“) podľa francúzskeho vzoru v Uhorsku Karol Róbert.¹⁰ Božie súdy sú tu teda označené ako prejavy barbarských zvykov, udržiavaných v rokoch 1214 – 1235 (ako nesprávne datovali záznamy zo zbierky *Ritvs explorandae veritatis*). Opustenie týchto praktík pripísal uhorskému kráľovi Karolovi Róbertovi, ktorý v roku 1309 mal zaviesť z Francúzska nový súdny poriadok.¹¹

⁴ Skýtia bolo bežné označenie pre pravlast' Maďarov.

⁵ Porovnaj *Ritvs explorandae veritatis*, ref. 2, s. a3v.

⁶ FEDERMAYER, Frederik. Klement Literát Beczenczy (a archontológia zástupcov palatínskych miestodržiteľov). In *Historický časopis*, 2011, roč. 59, č. 3, s. 509.

⁷ K rodu a ich vtedajšiemu zázemiu na území dnešného východného Slovenska porovnaj *Dejiny Slovenska II. (1526 – 1848)*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1987, s. 102.

⁸ *Ritvs explorandae veritatis*, ref. 2, s. a2r. „...ritum explorandae veritatis, quo nostra gens h. e. Hungarica ante annos trecentos & quadraginta Bela iiii. Rege Hungariae in controuersiis dirimendis vsa est...“ Toto dielo vyšlo v roku 1550, a teda odvolával sa na obdobie okolo roku 1210.

⁹ *Directio methodica processvs ivdiciarii ivris consvetvdinariii inclyti regni Hvngariae*, per M. Ioannem Kithonich de Kozthanicza, artium liberalium et philosophiae magistrum, Causarum Regalium Directorem, & Sacrae Regni Hungariae Coronae Fiscalem. Tyrnaviae: 1619, s. 25: „Et hic tandem cessaverunt Duo illa Gentilia Iudicia, Candentis Ferri, & Ferventis aquae; quibus gens Hungara, contra id quod dicitur, Noli tentare Dominum DEUM tuum: ab anno 969. quo S. Stephanus Rex natus est, usque ad Annum 1309, quo Carolus Rex coronatus est, per annos 340. usa est.“

Preklad textu do slovenského jazyka je v: *Directio methodica v dejinách uhorského procesného práva*. Ed. Tomáš Gábriš. Bratislava: Wolters Kluwer, 2019, s. 203.

Pre úplnosť dodajme, že v niektorých z neskorších vydaní bola v tejto časti urobená úprava textu kvôli posunu korunovácie Karola Róberta na rok 1310, a tým aj namiesto 340 rokov používania súdu bolo vypočítaných 341.

¹⁰ *Opus Tripartitum Juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae partiumque eidem annexarum auctore Stephano de Werbőcz II 12*. In *Decretum generale inclyti regni Hungariae partiumque annexarum. Tomus primus continens Opus Tripartitum juris consuetudinarii ejusdem regni auctore Stephano de Werbőcz ac decreta, constitutiones et articulos serenissimum et apostolicorum regum ac inclytorum statuum et ordinum regni Hungariae partiumque eidem annexarum a sancto Stephano usque ad Ferdinandum III. inclusive in publicis eorundem comitiis conclusos et editos*. Budae: Typis et sumptibus Typographiae reg. Universitatis Hungariae, 1844, s. 54.

¹¹ *Directio methodica processvs ivdiciarii ivris consvetvdinariii inclyti regni Hvngariae*, ref. 8, s. 36.

poriadok.¹¹ Veľmi stručne tiež popísal spôsob používania „súdenia rozžeraveného železa a vriacej vody“, pričom poznamenal, že v zmysle kánonického práva sú už úplne zakázané a tiež sa začudoval, že podľa varadínskej knihy boli mnohí účastníci oslobodení.

Podľa niektorých neskorších strohých správ je zrejmé, že pôvodné vydanie z roku 1550 nevyšlo vo veľmi vysokom náklade.¹² Jeho ohlas tak bol trochu obmedzený, avšak okrem Kitioni nájdeme zmienku o varadínskej skúške horúcim železom aj v diele Petra Révaya o svätej uhorskej korune,¹³ ktorý v ňom zreprodukoval údaje z Utišinovičovho vydania. Révayovo vecné zhrnutie skúšky železom je zaujímavé aj preto, že si dobre povšimol, že jeho variáciou bola aj prísaha nad hrobom sv. Ladislava vo Varadíne.

Ak pre Jána Kitioni, ktorý sa koniec-koncov zaujímal o praktické náležitosti súdobého procesného práva, predstavoval súd horúceho železa barbarský zvyk starých Uhrov, polyhistor Matej Bel prejavil o túto pamiatku d'aleko väčší záujem. Ten spočíval aj v tom, že sa stal druhým vydavateľom diela *Ritvs explorandae veritatis*. Hoci Matej Bel trochu preberá Kitioničov negativistický pohľad na zvyky Uhrov (Bel písal o drsnosti vtedajších ľudí), zároveň vyzdvihuje význam prameňa ako dokladu rozmanitosti pôvodných mien a poukazuje na význam pamiatky ako zdroja znalostí historického zemepisu s nekonečným zoznamom miest, hradov, dedín a osád. Následne odcitoval Kitioničove slová o procese horúceho železa a poznamenal, že inak je kniha (teda Varadínsky register) neznáma, čo Bela viedlo k tomu, aby ju svojim vydaním poskytol čitateľovi.¹⁴ Belova poznámka naznačuje pomerne jasne, že kniha bola na začiatku 18. storočia veľmi vzácna, čo nás ale nemusí vzhľadom k vyššie uvedenému prekvapovať.

Belovo vydanie diela *Ritvs explorandae veritatis* obsahuje vskutku bohatý poznámkový aparát, ktorý pomerne podrobne vysvetľuje v texte obsiahnuté lokality, mená, hodnosti, ale aj mnohé právne inštitúty. Zároveň uveďme, že Belovi sa vďaka jeho vydaniu, ktoré doplnil poznámkami jeho spolupracovník Ján Tomka-Sásky, podarilo skutočne spopularizovať toto dielo a vystaviť ho formujúcej sa historiografii, ale do istej miery aj jurisprudencii. Tak Belove poznámky z úvodu o význame pamiatky z hľadiska jazyka a toponymie padli na úrodnú pôdu a vďaka jeho vydaniu bolo dielo nielen sprístupnené, ale stalo sa aj predmetom odborného skúmania.¹⁵

¹¹ Directio methodica processvs ivdiciarii ivris consvetvdinariii incltyi regni Hvngariae, ref. 8, s. 36.

¹² Prinajmenšom v roku 1885 to konštatoval Károly Szabó v diele o starých maďarských tlačiaroch a uvádza celkovo päť kusov. Porovnaj SZABÓ, Károly. *Régi magyar könyvtár. II-dik kötet. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Budapest: A M. tud. akadémia könyvkiadó hivatala, 1885, s. 11. József Molnár a Györgyi Simon uvádzajú celkovo sedem výtlačkov. MOLNÁR, József – SIMON, Györgyi. *Magyar nyelvelékek*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1977, s. 39.

¹³ De monarchia et Sacra Corona Regni Hvngariae centuriae septem, auctore Petro de Rewa comite Tvrocensi, Ejusdemque Sanctae Coronae dvvmviro. Francofurti: Sumptibus Thomae-Matthiae Götzii, 1659, s. 22.

¹⁴ Ritvs explorandae veritatis, seu ivdicivm ferri candentis, quo in dirimendis controversiis, gens Hvngara olim vtebatur. Editio, post Claudipolitanam A. MDL. Secunda, vberimis Notis illustrata. Adparatus ad Hist. Hvng. Decadis I. Monvmentvm V. In: *Adparatvs ad historiam Hvngariae sive collectio miscella, Monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium. Conquisiuit, in Decades partitus est, et Praefationibus, atque Notis illustravit, Mathias Bel. Cum Censura Ampliss. Senatus Posoniensis. Sumtu Philohistorum Patriae*. Posonii, Typis Joannis Paulli Royer, A. MDCCXXXV, s. 189 – 190.

¹⁵ Spomeňme na tomto mieste napríklad De scriptoribvs rervm Hungaricarvm et Transilvanicarvm, scriptisque eorvndem antiqvioribvs, ordine chronologico digestis, adversaria Georgii Ieremiae Haneri, Saxonis Transilvani. Viennae: Typis Ioan. Thomae Nob. De Trattner, Sac. caes. Reg. aulae typogr. et bibliop., 1774, s. 141 – 146. Memoria Hvngarorum et provincialivm scriptis editis notorvm, quam excitat Alexivs Horányi, Hung. Budensis, de cc. Rr. scholarum piarvm. Pars I. Viennae: Impensis Antonii Loewii, Bibliopolae Posoniensis, 1775, s. 191 – 193. Historia critica regvm Hvngariae stirpis mixtae. Ex fide domesticorvm et exterorvm sciptorvm concinnata, a Stephano Katona aa. ll. et philos. doctore, presbytero Strigoniensi. Tomvlvs II. complemens res gestas Andreae I. Belae I. Salomonis, Geisae I. S. Ladislai. Pestini: Svmptibvs Ioannis Michaelis Weingand, et Ioannes Georgii Koepf Bibliopol, 1779, s. 597 – 600. Von der Feuerprobe in Ungern. In Ungrisches Magazin, oder Beyträge zur vaterländischen Geschichte, Erdbeschreibung und Naturwissenschaft. Ersten Bandes, zweytes Stück.

Ak sa Matej Bel v jeho zbierke *Adparatus* sústredil na opätovné vydanie Utišinovičovho diela, záujem o súd horúcim železom prejavil aj v jeho najslávnejšom diele *Notitia* (Vedomosti), a to v časti venujúcej sa Bratislavskej kapitule.¹⁶ Keďže Bratislava bola jedným z miest, kde bolo v arpádovskej dobe možné realizovať skúšku železom, nachádzame tu pomerne obsírný rozbor tohto súdu, hoci údaje k nemu Bel prevzal takmer výlučne z varadínskeho súdu a z ním citovaného diela *Ritvs explorandae veritatis* z roku 1550. Bel tu stručne popísal priebeh konania (začiatok na svetskom súde a následne žiadosť o vykonanie skúšky), prevzal do svojho textu popis obradu a vypublikoval aj štyri rozličné záznamy. Následne pôvod skúšky horúcim železom pripísal v duchu starších prác starozákonným zvyklostiam, tak ako ich je možné vidieť v prvom vydaní *Ritvs explorandae veritatis*.¹⁷

Tento trend len prirodzene pokračoval aj v 19. storočí. Využitie vydania *Ritvs explorandae veritatis* Mateja Bela sa stalo v historických prácach významným argumentom v jazykovedných, miestopisných či historických dielach. Pozoruhodné variácie k prameňu tak nájdeme v prácach

Preßburg: bey Anton Löwe, 1781, s. 218. Trivnivs Argymenti veritatis, in qva compendivm Processvs Praepositvrae Ianoshidensis fyndationem synopsis Processvs Iesviticus tabvlas, signo regio mvnitas, et reciprocam cleri ac saecvlaris praescriptionem; Examen Verböczianvm Tripartiti ortvm, progressvm et valorem exhibent. Pestini: Ex Officina Iosephi Godefridi Lettner, 1785, s. 123, 125 a 132. Historia de ortv, progressv, fativ, mvttatibvs, reformationibvs, ictis, et legislatoribvs iurisprvdentiae Hvngaricae gentilis ac christiana, in qvantvm ad processvm iudicarivm spectat. Authore Antonio Décsy. Pestini: Typis Iosephi Godefridi Lettner, 1785, s. 61 – 62. Vestigia Comitiorum Apud Hungaros Ab Exordio Regni Eorum In Pannonia, Usque Ad Hodiernum Diem Celebratorum. Insertis Decretis Comitatialibus, partim anecdotis, partim sparsim hactenus editis, quae in Corpore Juris Hungarici vel penitus desiderantur, vel textu non integro referuntur. E probatis Scriptoribus, ac potissimum Diplomatus eruit, ordine chronologico disposuit, opportunis reflexionibus illustravit, et Auspiciis Eminentissimi, Celsissimi, Ac Reverendissimi Domini Iosephi E Comitibus De Batthyán S. R. E. Presbyteri Cardinalis, S. R. I. Principis, Archi-Episcopi Strigoniensis, Primatis Regni Hungariae, Maecenatis Munificentissimi Edidit Martinus Georgius Kovachich Senquicziensis, Budae: Typis Regiae Universitatis, 1790, s. 109 – 110, 113 – 114. Historia critica regvm Hvngariae stirpis mixtae. Ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata, a Stephano Katona aa. ll. et philos. doctore, presbytero Strigoniensi. Tomvlvs II. Ordine IX. Ab anno Christi MCCCXXXII ad annvm vsqve MCCCCL. Bvdae: Typis Catherinae Landerer, vidvae, 1790, s. 260 – 263. De veteri instituto rei militaris Hungaricae ac speciatim de insurrectione nobilium. Pars I. Auctore Iosepho Keresztury de Szinnerszek, Agent. Aulic. Vindobonae: Typis Iosephi nobilis de Kurzbek, 1790, s. 20. Danielis Cornides aa. ll. et Philosophiae Magistri In Regia Universitate Pestiensis diplomat. et heraldicae qvondam professoris et bibliothecae universitatis cvstodis, Commentario de religione veterum Hungarorum. Viennae: Svmptibvs Stahelianis, 1791, s. 66.

¹⁶ Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes qvatvor, qvarvum prima Hvngariam Cis-Danubianam; altera, Trans-Danubianam; tertia Cis-Tibiscanam; quarta Trans-Tibiscanam: Vniuersim XLVIII. comitatibus designatam, expromit. Regionis situs, terminos, montes, campos, fluvios, lacus, terras, coeli, solique ingenium, nature munera & prodigia; incolae variarum gentium, atque harum mores; prouinciarum magistratus; illustres familias; vrbes arces, oppida, & vicos propemadum omnes; singulorum praeterea, ortus & incrementa, belli pacisque conuersiones, & praesentem habitum; Fide optima, Adcuracione summa, explicat. Opvs, hvvcvqve desideratvm, et in commvne vtile. Accedvnt Samvelis Mikovinii mappae, singulorum comitatum, methodo astronomico-geometrica concinnatae. Tomvs primvs. Viennae Austriae: Impensis Pavlii Stravbii Bibliopolae, Typis Iohannis Petri van Ghelen, Typographi Caesarei, 1735, s. 563 – 570.

Vo všeobecnosti bola Bratislava trochu osudom Mateja Bela, ktorý v nej pôsobil a súčasne sa Bratislava stala objektom jeho autorského a vydavateľského záujmu. *Matej Bel. Doba – život – dielo*. Ed Ján Tibenský. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1987, s. 266 – 280.

¹⁷ Rozbor Belovho popisu urobila ŠKOVIEROVÁ, Angela. Bratislavská kapitula a súd rozpáleného železa. In *Sam-bucus. Supplementum II. Sondy do Belových Vedomostí v súvekom Uhorsku*. Trnava: Trnavská univerzita v Trnave, Filozofická fakulta, Katedra klasických jazykov, 2010, s. 89 – 111.

o uhorskom miestopise,¹⁸ maďarskom jazyku,¹⁹ či vo všeobecnom prehľade uhorských dejín.²⁰ Obzvlášť si na tomto mieste zaslúži spomenúť Antal Bartal, ktorý termíny z Varadínskeho registra hojne zapracoval do svojho glosára,²¹ ale bol aj autorom stručnej analýzy textu, ktorá vyšla osobitne.²²

Bolo v podstate len otázkou času, kedy si úžasný pramenný materiál osvoja aj autori nemad'arského národného vedomia. Výnimočnosť tohto prameňa tak neunikla ani členom Učenej spoločnosti malohontskej a v roku 1819 vypublikoval Ján Krman svoj príspevok k súdu horúcim železom.²³ Ako mnohí iní, aj on sa vo svojom rozbere začal „spol'ahlivou“ informáciou o trvaní súdov horúceho železa podľa Kitoniča v rokoch 969 – 1309 (čiže očividne pracoval s ich datovaním podľa skorších vydaní Kitoničovho diela). Od Kitoniča taktiež prevzal informáciu o tom, že skúške železom predchádzal svetský súd a odkazuje aj na zákonné normy z obdobia kráľa Kolomana regulujúce skúšku železom na biskupské sídla. Naopak, priamo zo štúdia zbierky *Ritvs explorandae veritatis* si Krman správne všimol, že prioritou pre súd (a vlastne aj pre účastníkov konania) bolo „pokonanie sa“ strán, teda vyhnutie sa skúške.²⁴ Rovnako dobre si všimol inštitút kontumačnej prehry pre neúčast' na skúške, prísahy nad hrobom sv. Ladislava, podrobne tiež rozpisuje obrad skúšky železom vo Varadíne.²⁵ Krmanov text je v porovnaní s inými dobovými prácami hlbkovou sondou na obrad skúšky. Pomáhajúc si Belovým vydaním zbierky *Ritvs explorandae veritatis*²⁶ môžeme povedať, že pracoval s prameňom priamo a analyzoval ho historicky i právne pomerne korektným spôsobom.

Oproti Krmanovi boli mnohé závery P. Z. Hostinského, ktorý venoval „Pravde Varadínskej“ celý článok v Letopise Matice slovenskej, prejavom extenzívneho jazykového výkladu v prospech slativity osobných mien a lokalít. Príkladom nech je napríklad napomínanie Hostinského voči Belovej etymológii pristava odvodeného údajne z maďarského perest-oldó, na čo poukazuje Hostinský tým, že aj maďarský výraz „per“ je predsa slovanského pôvodu.²⁷ Autor

¹⁸ Pamětnosti B. Čabanské, ku stoletní památce taměgssih starého ex. Chrámu, sepsal Ludwik Haan. W Budiňe: wytlačené literámi kráľowsk. wsseučilistě, 1845, s. 5. Szarvas várossáról értekezett ugyan azon város' százas ünnepi alkalmatosságará Hellebranth János, hites ügyész és jegyző. 1822. Esztendőben Nov. 3-kán. Pesten: Petrózai Trattner János Tamás betűivel, s. 7.

¹⁹ Magyarok esmeréte, mellyet Csétsenyi Svastics Ignátz a győri püspökségnek mosonyi esperestségében szentmiklósi plébános szerze. Pesten: Petrózai Trattner János Tamás' betűvel's költségével, 1823, s. 305 – 307. Régi magyar nyelvelmékek. Első kötet. Budán: A' magyar királyi egyetem' nyomtatása, 1838, s. XX – XXII.

²⁰ *Magyar ország históriája a' Mohácsi veszedelemeig. 374 – 1527 eszt. Készítette Buday E'Saiás. I. kötet.* Pesten: Trattner' és Károlyi' tulajdona, 1833 s. 160 – 162. Taktiež jazykovedné rozbery môžeme nájsť v analýze štyroch záznamov z Varadínskeho registra v BALÁSSY, Ferenc. *Mutatványok a Váradi regestrumból.* Budapest: Aigner Lajos, 1881.

²¹ BARTAL, Antonius. *Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae.* Lipsiae; Budapestini: Teubneri; Societatis Frankliniae, 1901.

²² Georgii Bartal de Belháza Commentariorum ad historiam status jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV. Tomus I. Posonii: Typis Caroli Friderici Wigand, 1847, s. 38 – 43.

²³ Pořádek dle kterého Saud skrze horaucý železo w Uhřích wykonáwan býwal složený od Jana Krmanna Cyrkwe Kraskowské Slowa B. Kazatele a pri gedenácté památce Bibliotéky Malohontské w Nižnjm Skálniku dne 13. zářj roku 1819 držané, přečtený. In *Solennia Bibliothecae Kishontanae*, 1819, roč. 11, s. 203 – 215. Krmanov článok podrobne analyzovala ŠKOVIEROVÁ, Angela. Súd rozpáleného železa podľa Jána Krmána. In *Sambucus X. Práce z klasickej filológie, latinskej medievalistiky a neolatinistiky.* Trnava; Kraków: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave; Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 169 – 174.

²⁴ Pořádek dle kterého Saud skrze horaucý železo w Uhřích wykonáwan býwal složený od Jana Krmanna Cyrkwe Kraskowské Slowa B. Kazatele a pri gedenácté památce Bibliotéky Malohontské w Nižnjm Skálniku dne 13. zářj roku 1819 držané, přečtený, s. 204 – 205.

²⁵ Tamže, s. 206 – 215.

²⁶ Krman priamo cituje nielen texty záznamov z *Ritvs explorandae veritatis*, ale aj poznámky, ktoré v Belovom vydaní pripravil Ján Tomka-Sásky. Porovnaj tamže, s. 209 a poznámku pod čiarou odkazujúcu na záznam č. CCLXX a komentár g.).

²⁷ HOSTINSKÝ, P. Z. Pravda varadínska. In *Letopis Matice slovenskej*, 1869, roč. 6, č. 2, s. 62.

však išiel ďalej a pomerne dopodrobna rozoberá slavicitu rozličných osobných mien, súčasne „dokladá“ ich pravoslávny charakter.²⁸

Z obdobia okolo polovice 19. storočia pochádzajú dve vydania Varadínskeho registra. Prvým je čiastkové vydanie niektorých záznamov od Györgya Fejéra v zbierke *Codex diplomaticus Hungariae*, pri ktorom stojí azda za zmienku, že máme pred sebou prvý pokus o chronologické usporiadanie, hoci sa týka len zlomku jednotlivých záznamov.²⁹ Potom je tu vydanie bratislavského rodáka Stephana Ladislaua Endlichera, ktorý mal inak ako učenec veľmi rozmanité záujmy. Popri nich si však našiel čas aj na spracovávanie uhorských prameňov. Tie mal pripravené približne v dobe revolúcie meruôsmych rokov a spadal sem v jednom rukopisnom zväzku pripravený rozbor zákonov z obdobia uhorského kráľa Štefana I., a jednak rozmanité pamiatky z arpádovskej doby, kam zaradil aj varadínske zápisky. Endlicher však začiatkom roka 1849 zomrel a ak si porovnáme obe diela, na prvý pohľad je vidieť rozdiel medzi kritickým aparátom v jeho práci o Štefanových zákonoch³⁰ a absentujúcimi poznámkami v jeho vydaní arpádovských prameňov, vrátane uhorských božích súdov.³¹ Dielo je preto celkovo menej zaujímavé v porovnaní s Belovým vydaním. Zaznamenajme však, že pod Endlicherovým menom bolo pripravené prvé vydanie s označením Varadínsky register (*Regestrum de Varad*). Tým sa v odbornej literatúre začal tento prameň už takto definitívne nazývať a opúšťa sa tak predošlý názov *Ritvs explorandae veritatis*.

Novým a dôležitým impulzom dobového dejepisectva bolo bez pochyb používanie národných jazykov, ako sme mohli vidieť už na niektorých publikáciách z prvej polovice 19. storočia. Záujem o Varadínsky register bol preto prirodzený nielen v maďarskej jazykovede, ale aj v slovenských prácach. V dejinách Uhorska od Jonáša Záborského, ktoré však vyšli knižne až v roku 2012,³² sa božím súdom venoval autor najmä z pohľadu slovanskej terminológie. Jeho popis božieho súdu je vcelku podrobný, no nenájdeme v ňom žiaden odkaz na pramene z prostredia Varadínskej kapituly a Záborský tak bez pochyb celú látku spracoval na základe sekundárnej literatúry.

Priame prepojenie božích súdov so Slovákami potom nájdeme v diele Franka Vít'azoslava Sasinka, ktorý písal o prepoštvách v Nitre a v Bratislave, a tu mali podľa autora Slováci hľadať skrz vrelú vodu a žeravé železo „Pravdu“.³³ Vyššie spomenuté slovenské práce sa opierali oči-vidne o sekundárnu literatúru a božie súdy tu boli zaujímavé najmä ako prameň pre štúdium historickej slovenčiny.³⁴

Naproti tomu viaceré diela maďarských autorov, ktorí mohli stavať, pravda, na omnoho veľkorysejšom inštitucionálnom zázemí, pracovali s Varadínskym registrom ako s komplexne využitelným textom. Rozvoj maďarskej historiografie v dualistickej dobe to prirodzene

²⁸ Tamže, s. 63 – 68. Na strane maďarskej historiografie mali tieto vývody presne opačný efekt, smerujúci k „dokazovaniu“ maďarskosti týchto mien. Porovnaj VAJDA, Gyula. *A Váradi regestrum. (1209–1235.) Magyar műveltség-történeti kútató ismertetése és bírálat.* Budapest: Atheneum, 1880, s. 34 – 43. Ten sa pokúsil tieto osobné mená roztriediť podľa ich etnického pôvodu, čo je z hľadiska dnešných metodologických postupov, samozrejme, vecou pomerne spornou. Azda výraznejšie išiel potom Kabos Kandra vo svojom vydaní a preklade prameňa.

²⁹ Konkrétne zväzky zbierky *Codex diplomaticus Hungariae* porovnaj v zozname použitých prameňov a literatúry.

³⁰ ENDLICHER, Stephan. *Die Gesetze des heiligen Stephan. Ein Beitrag zur ungarischen Rechtsgeschichte.* Wien: Mtthäus Kuppitsch, 1849.

³¹ Appendix. *Regestrum de Varad. 1201-1235.* In *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. Edidit Stephanus Ladislaus Endlicher. Sangalli. Scheitlin & Zollikofer, 1849, s. 640 – 742.

³² ZÁBORSKÝ, Jonáš. *Dejiny kráľovstva uhorského od počiatkov do časov Žigmundových.* Bratislava: Slovart, 2012, s. 379 – 380.

³³ SASINEK, Franko V. *Stručný dejepis Uhorska. Diel I.* Turčiansky sv. Martin: Kníhtlačiarsky účastinársky spolok, 1912, s. 56.

³⁴ Pozitívnym príkladom v slovenskej literatúre je síce stručný, no analytický kvalitný rozbor registra JACOVSKÝ, K topografii Slovenska. In *Slovenský letopis*, 1881, roč. 5, č. 4, s. 300 – 314.

umožňoval. Vidieť to môžeme na príklade monografií Pestyho Frigyesa o uhorskej komitátnej sústave v arpádovskej dobe.³⁵ Práve v týchto prácach potom viackrát vyvstala otázka usporiadania jednotlivých záznamov Varadínskeho registra. Tie totiž zjavne neboli už v prvom vydaní z roku 1550 chronologicky usporiadané. Z 389 záznamov je totiž len desať z nich datovaných podľa roku a otázkou preto zostávalo, ako datovať zvyšných 379.³⁶

Na túto otázku nedal Kabos Kandra, vydavateľ štvrtého kompletného vydania Varadínskeho registra, primeranú odpoveď. Jeho *Váradí regestrum* bolo prelomové najmä maďarským prekladom, autor si tak zvolil paralelné, latinsko-maďarské vydanie s podrobnými vysvetlivkami a bohatou a podrobnou úvodnou štúdiou.³⁷ V duchu dobového úzu je na maďarskom texte viditeľná snaha o extenzívne pomadžarovanie osobných mien. Rozsiahla úvodná štúdia zároveň siaha po otázkach z oblasti textovej kritiky, súdneho procesu, miestnych názvov, či osôb a hodnostárov. Celkovo je Kandrov maďarský text pre súčasníka, ktorému nie je maďarčina rodným jazykom, tvrdým orieškom, no na strane druhej vzniklo neskôr v priebehu 20. storočia viacero maďarských prekladov aspoň výňatkov z tých najzaujímavejších záznamov.³⁸

Za pridanú hodnotu Kandrovho vydania však treba pokladať okrem jeho prekladu aj pomerne bohatú úvodnú štúdiu. Boží súd v nej dáva do súvisu s viacerými ďalšími inštitútmi spájajúcimi výkon verejnej moci a náboženstva. Popisuje tiež rôzne druhy božích súdov (hoci, striktne vzaté, v Uhorsku je priamo doložený len súd horúcim železom), tiež skôr na úrovni špekulácií rozoberá staromaďarské božie súdy.³⁹

Nemusí tak prekvapovať, že napriek Kandrovmu priekopníckemu prekladu z konca 19. storočia budeme za najväčší posun vo vydaniach Varadínskeho registra pokladať dielo J. Karácsonyiho a S. Borovszkeho z roku 1903.⁴⁰ Vydavatelia sa rozhodli zapojiť sem aj reprint pôvodného vydania z roku 1550 a postarali sa o dnes až na výnimky všeobecne akceptované číslovanie záznamov Varadínskeho registra podľa chronologického usporiadania.

Osobitnú pozornosť k histórii bádania v uhorskej historiografii si zaslúžia dve práce k Varadínskemu registru z obdobia dualizmu. Tou prvou je Vajdova monografia, ktorá na 56 stranách prináša rozbor pramennej zbierky z hľadiska predchádzajúcich vydaní diela, archontológie, rozboru práva a sociálnych väzieb medzi obyvateľmi a najmä ako pamiatku jazyka.⁴¹ Právnickú analýzu diela potom môžeme nájsť v monografii Imreho Hajnika.⁴²

Uhorské dejepisectvo k téme božích súdov a osobitne k Varadínskemu registru prinieslo veľké množstvo prác. Do roku 1918 sa otvorili, no nedoriešili mnohé výskumné otázky, vzťahujúce sa k dejinám osídlenia, výskumu osobných mien a archontológie, k dejinám sociálnej štruktúry, ale aj k rekonštrukcii súdneho procesu vo vrcholnom stredoveku. Uhorské

³⁵ FRIGYES, Pesty. *Az eltűnt régi vármegyék*. Budapest, A M. T. Akadémia könyvkiadó-hivatala, 1880, s. 105, 108, 143, 155, 169, 186, 246. FRIGYES, Pesty. *A Magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században*. Budapest, A M. T. Akadémia könyvkiadó-hivatala, 1882, passim.

³⁶ V diskusii na stránkach časopisu *Századok* sa k téme vyjadril Ferenc Balássy, pre ktorého bola táto téma dôležitá z hľadiska dejín komitátnej sústavy v Uhorsku. Porovnaj BALÁSSY, Ferencz. *Viszhang Botka Tivadar Tájékoztására a vármegyék alakulása kérdésében*. In *Századok*, 1873, č. 3, s. 169.

³⁷ *A Váradí Regestrum*. Ed. Kabos Kandra. Budapest: Szent-István-társulat, 1898.

³⁸ Nevydaný preklad Varadínskeho registra do maďarčiny pochádzal ešte z roku 1836 a jeho autorom bol Bálint Kiss. Podľa Karácsonyiho a Borovszkeho sa tento preklad nachádzal v Debrecíne. Porovnaj KARÁCSONYI – BOROVSZKY, s. 310.

³⁹ Tamže, s. 3 – 16.

⁴⁰ *Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum*. Eds. Joannes Karácsonyi – Samuel Borovszky. Budapest: Typis Victoris Hornyánszky, typographi regii, 1903.

⁴¹ VAJDA, ref. 27.

⁴² HAJNIK, Imre. *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*. Budapest: Magyar tudományos akadémia, 1899, s. 249 – 258.

dejepisectvo zároveň otvorilo v súvislosti s Varadínskym registrom aj dôležitú národnostnú otázku výskumu uhorských dejín a odlišné, na národnostných predpokladoch postavené východiská boli viditeľné v jednotlivých prácach maďarských i nemaďarských autorov.

Tri tváre rodovej nerovnosti

Sára Majerová

ÚVOD

Rodová rovnosť a jej ľudskoprávny rozmer je základným predpokladom demokratickej a sociálne spravodlivo orientovanej spoločnosti a má pre dnešnú spoločnosť zásadný význam. Jej primárnym zámerom je zachovanie ľudskej individuality poskytnutím dostatočného priestoru pre sebarealizáciu každého jednotlivca a naplnenie jeho plného potenciálu bez obmedzení, či prekážok kladených rodovými stereotypmi a spoločnosťou vytvorenými rodovými rolami.

V dejinách ľudstva však môžeme nerovnosť pohlaví bádať už od jej prvopočiatkov, pričom postupom času tento jav vyústil až do vzniku patriarchálnej spoločnosti, ktorej negatívny dopad vidíme aj v súčasnej miere rodovej nerovnosti prítomnej v rámci takmer všetkých spoločenských vzťahov.¹

Patriarchálny spôsob vnímania totižto presadzuje zidealizované a nerealistické obrazy mužskosti a ženskosti, ktoré mierou ich reprodukcie v spoločnosti vytvárajú vzory určitého ideálu prirodzenosti, čím priam popierajú individualitu každého jednotlivca, a tým aj celkovú rozmanitosť populácie ako takej. Zachovanie rozmanitosti populácie zabezpečením rodovo neutrálneho sociálneho priestoru je pritom predpokladom tak medzinárodného, ako aj európskeho a národného sociálno-hospodárskeho rastu a pokroku.

Predstavy o tom, aké sú a majú byť mužské a ženské vlastnosti vytvárajú rodové predsudky, ktorých slepé nasledovanie vedie k tzv. rodovej stereotypizácii. Zamedzenie rodovej nerovnosti vedúce k plnému využitiu ľudského potenciálu bez obmedzení rodovými rolami a stereotypmi je preto nepochybne kľúčovým krokom k dosahovaniu medzinárodnej, európskej, ako aj národnej hospodárskej či sociálnej prosperity, o ktorú je nutné usilovať.

Abstract

This article is an excerpt from the presented and defended diploma thesis, which in a concise form discusses and points out gender inequality and the problem of a restricted perception of this issue. The ambition of the article is to encourage society to abandon the state of gender blindness and move onto the path of gender sensitivity, which will not ignore the existing state of gender inequality, the diversity of gender identities, or the overall gender-based injustice, hidden in various areas and spheres of social life. The main goal of this article is to provide readers with fundamental information on gender issues in connection to the problem of a restricted perception of gender inequality, and thereby contribute to social awareness of this issue and the need to its elimination.

Keywords

gender, sex, equality, gender inequality, discrimination, gender stereotypes

Author

Mgr. Sára Majerová
Katedra teórie práva a filozofie práva
Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta
sara.majerova@flaw.uniba.sk

Cite

MAJEROVÁ, Sára. Tri tváre rodovej nerovnosti. In *Historia et theoria iuris*, 2023, roč. 15, č. 2, s. 49 – 60.

¹ Patriarchálna spoločnosť je spoločnosťou, v ktorej muži dominujú mocenskej štruktúre celej spoločnosti.

ZÁKLADNÉ PILIERE ROVNOSTI

Dokážeme v dnešnom svete všetci stáť na tej istej štartovej čiare nášho života? Je v spoločenských vzťahoch v skutočnosti nastolená prirodzene fungujúca rovnováha medzi ľuďmi, bez ohľadu na ich biologické, spoločenské či iné rozdielnosti? Je rovnosť reálnou požiadavkou vo svete plnom rôznorodosti, je vôbec tým, o čo by sme mali usilovať?

Tieto a mnohé ďalšie otázky, ktoré sú základom spoločenského diskurzu nielen v rámci témy akou je rodová nerovnosť a rodová diskriminácia, ale rovnako aj mnohých iných spoločenských a sociálno-ekonomických tém, ktorých cieľom je zabezpečiť spomínanú hospodársku ako aj sociálnu prosperitu, je možné si zodpovedať, či aspoň usilovať o ich zodpovedanie až po tom, čo si objasníme esenciálne teoretické základy skúmanej problematiky. Tieto totižto možno označiť za pomyselné nosné piliere, bez ktorých by naše poznanie nebolo úplné, a tým pádom nepostačujúce k pochopeniu, či potenciálnemu vyriešeniu tak kontroverznej a spoločensky skloňovanej témy, akou nepochybne rodová nerovnosť v dnešných dňoch je, a zrejme niekoľko najbližších rokov aj bude.

Priblížime si tie pojmy, ktoré sú pri diskusiách o rodovej nerovnosti skloňované najčastejšie, ako sú pojem rod, pohlavie, rovnosť, rodová rovnosť, rodové normy, rodová citlivosť, rodové hľadisko, rovnaké zaobchádzanie, rovnosť príležitostí, rovnosť výsledkov, rodová identita či rodová rola, rodové stereotypy a niektoré ďalšie.

Prvým zo spomínaných pojmov je pojem rod, ktorý je v kontexte jeho chybného zamieňania s pojmom pohlavie potrebné vnímať v kontexte s týmto pojmom a s poukazom na ich vzájomnú odlišnosť.²

Oba pojmy sú slovenským prekladom anglických pojmov vychádzajúcich z anglosaskej odbornej literatúry. Z tohto dôvodu sú častokrát uvádzane spoločne s ich anglickými ekvivalentmi v podobe „gender“ vo význame rod, a výraze „sex“ pre pohlavie.³

Ak si tieto pojmy rozoberieme na drobné, tak pojem *pohlavie* predstavuje označenie vrodenej telesnej danosti konkrétneho jednotlivca, ktorá vyjadruje jeho príslušnosť k biologickej kategórii muž, intersex⁴ alebo žena.⁵ Pohlavie tak predstavuje základnú kategorizáciu ľudských bytostí, ktoré sú diferencované podľa rozdielnych biologických znakov, akými sú fyziologické prvky, morfológické prvky a skladba reprodukčných orgánov.⁶

Pojem pohlavie nemôžeme stotožňovať s pojmom rod, nakoľko pojem *rod* ako sociálno-kultúrna kategória označuje rozdielnosť rolí, ktoré sú pripisované a spájané s jednotlivými kategóriami pohlaví, čo je akýmsi prvkom usporiadania spoločnosti.⁷ Rod už nepopisuje telesnú

² Simone de Beauvoir, francúzska feministická filozofka a spisovateľka uvádza vo svojom diele „Druhé pohlavie“ z roku 1949: „Človek sa ženou nerodí, ale stáva.“. Týmto prispela k presadeniu myšlienky odčlenenia biologickej a spoločenskej sféry ľudskej identity a položila jeden zo základov rozlišovania medzi pojmom pohlavie a pojmom rod.

³ DUDEKOVÁ, Gabriela et al. Na ceste k modernej žene: Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku. Bratislava: Veda, 2011, s. 14.

⁴ Intersex je označením jednotlivcov s biologicky zmiešanými mužskými aj ženskými pohlavnými orgánmi a črtami.

⁵ Pôvodne diferencovanie pohlaví bolo založené na rozlišovaní chromozomálnej výbavy jednotlivca, podľa ktorej chromozómy XX patria ženskému pohlaviu a chromozómy XY pohlaviu mužskému. Medicínsky a vedecký pokrok však preukázal, že aj muž s chromozómom XY môže vykazovať ženské telesné črty, a naopak. Týmto zistením tak došlo k rozšíreniu kategórií pohlavia o ďalšie, v poradí tretie pohlavie, ktorým je intersexualita.

⁶ ONDEKOVA, Marcela - OČENÁŠOVÁ, Zuzana. Čo ste chceli vedieť o rode a nemali ste sa koho opýtať: Príručka pre rozvojovú prax. 1. vyd. Bratislava: Nadácia Pontis, 2012, s. 10.

⁷ PORUBĀNOVÁ, Sylvia. Realita a výzvy rodovej rovnosti na Slovensku. Bratislava: Friedrich Ebert Stiftung e. V., 2005, s. 5.

podobu, ktorá je daná a viac menej nemenná,⁸ ale práve naopak, pojmovovo vyjadruje meniaci sa spôsob nazerania a presadzovania spoločenských noriem a praktík voči jednotlivým pohlaviom. Týmto spôsobom sa následne vytvárajú jednotlivé spoločenské rodové identity či role, v rámci určitého času a priestoru, s ktorými sú spojené konkrétne požiadavky a vzory správania sa daného pohlavia.⁹

Rod preto možno v stručnosti chápať ako prostriedok nazerania sa na jednotlivca spoločnosťou, ako aj ním samotným, ktorým dochádza k vytváraniu sociálnych úloh a vzorov správania, ktoré spoločnosť pokladá pre vybrané pohlavie v danú dobu za správne, a s ktorými sa daný jednotlivec vnútorne stotožňuje.¹⁰ Takýmto spôsobom dochádza k interpretácii vzťahov mužov, transrodových osôb¹¹ a žien v širších súvislostiach, po zohľadnení odlišností ich sociálneho bytia.¹²

So samotným rodom sú často spájané predsudky, stereotypy, posudzovanie okolia, ako aj sebahodnotenie a iné spoločensky vykonštruované predstavy o tom, čo je, a čo naopak nie je vhodné, pre to ktoré pohlavie.¹³ Z týchto predstáv sú následne vo výsledku vytvárané rodové roly alebo identity.

Pojem *rodová rola* je označením pre kultúrny výtvor, závislý od času a priestoru svojho vzniku, ktorý vyjadruje spoločenský postoj k správaniu sa kvázi určeného pre ten ktorý rod.¹⁴ Rodové roly sú vytvárané prostredníctvom *rodových noriem*, ktoré normujú to, čo je späté s ideálom mužskosti či ženskosti.¹⁵ Taktiež samotné *rodové stereotypy* predstavujú v rámci témy rodovej nerovnosti jeden z často skloňovaných pojmov. Popisujú najmä zidealizované a nerealistické obrazy mužskosti a ženskosti, ktoré mierou ich reprodukcie v spoločnosti vytvárajú vzory určitého ideálu prirodzenosti. Tento ideál prirodzenosti následne slúži ako predloha k výchove jednotlivých pohlaví v medziach spoločnosťou stanovenej rodovej predstavy, ktorá popiera individualitu ľudských bytostí.¹⁶

Opozitom k týmto pojmom sú pojmy *rodová citlivosť* a *rodové hľadisko*. *Rodová citlivosť* predstavuje prístup zohľadňujúci prítomnú či potenciálnu rodovú rozdielnosť a odlišnosť účinkov a dopadov výchovy, prístupu spoločnosti, ako aj legislatívy a iných opatrení na jednotlivé rody v rozličných oblastiach sociálneho života. Cieľom rodovej citlivosti je propagácia prístupu, v ktorom sú tak muži, transrodové osoby ako aj ženy rovnocennými aktérmi verejného

⁸ Tranzícia, inými slovami zmena pohlavia, je v súčasnej dobe prístupným a prípustným spôsobom zmeny spoločenskej, telesnej a právnej identity človeka, ktorá vedie k vyjadreniu zvolenej rodovej identity tak transrodových, ako aj cisrodových ľudí.

⁹ DUDEKOVÁ, ref. 3, s. 11.

¹⁰ MATEJKA, Ondrej et al. *Antidiskriminačný zákon: Komentár*. Bratislava: Wolters Kluwer s.r.o., 2017, s. 14.

¹¹ Transrodové osoby, anglicky transgender, je pojmom označujúcim jednotlivcov, ktorých rod nemožno jednoznačne určiť na základe ich pohlavných črtí alebo z pohlavia, ktoré im bolo po narodení prisúdené. Transrodové osoby svoje rodové určenie, ako aj pohlavie, do ktorého sú zaradzované zväčša hneď po narodení na základe biologických znakov, ako napríklad genitálie, odmietajú, čím spochybňujú svoje zaradenie do jednotlivého pohlavia a s tým spojeného začlenenia do tomu zodpovedajúceho rodu, ale presadzujú príslušnosť k tretiemu rodu, transrodu.

¹² PORUBĀNOVÁ, ref. 7, s. 7.

¹³ CVIKOVÁ, Jana – PIETRUCHOVÁ, Oľga (eds). *Ako uplatňovať rodové hľadisko: Aspekty stratégie Európskej únie*. 1. vyd. Bratislava: Aspekt a Friedrich Ebert Stiftung, 2002, s. 8-9.

¹⁴ Ako príklad možno uviesť silný patriarchát moslimských krajín a rodové normy upravujúce postavenie žien v moslimských krajinách, kde možno spomenúť poslušnosť a podriadenosť voči manželovi, nosenie moslimských ženských odevov zakrývajúcich telo ženy, akými sú burka a hidžáb. Iným príkladom je dodnes pretrvávajúci výrazný matriarchát kmeňa Mosuov, etnika žijúceho v himalájskych výšinách, kde ženy stoja na čele verejného života, neuznávajú manželský zväzok a plnia popredné úlohy v rámci spoločenstva, ktoré samé vytvárajú.

¹⁵ GEIST, Bohumil. *Sociologický slovník*. Praha: Victoria Publishing, 1992, s. 348-351.

¹⁶ CVIKOVÁ, Jana – JURÁŇOVÁ, Jana. *Ružový a modrý svet: Rodové stereotypy a ich dôsledky*. Bratislava: Aspekt, 2003, s. 12.

života a rovnako neodmysliteľnými článkami fungovania celej spoločnosti. V prípade *rodového hľadiska*, alebo tzv. rodovej integrácie hovoríme o prístupe, v rámci ktorého dochádza k zohľadňovaniu spoločenských opatrení a ich praktických dopadov na stav rodovej rovnosti vo všetkých sférach verejného života.¹⁷

Významnými sú ďalej pojmy rodová rovnosť, rovnaké zaobchádzanie a rovnosť príležitostí, ktoré sú taktiež často nesprávne zamieňané. Každý tento pojem vychádza z iného poňatia rovnosti, s ktorým sa spájajú následne aj tri rozdielne vízie rovnosti.¹⁸ V prípade pojmu *rodová rovnosť*, anglicky gender equality, je významom pojmu zameriavanie sa na dosiahnutie zmeny v spoločenských pomeroch, ktoré sú vytvárané pre konkrétne rody, čím dochádza k napĺňaniu vízie transformácie.¹⁹ Rodovú rovnosť možno v širšom meradle chápať ako rovné postavenie a rovnaké začlenenie všetkých pohlaví do každej sféry tak verejného, ako aj súkromného života,²⁰ s cieľom dosiahnutia rovnakej možnosti uplatnenia a miery slobody pre všetky rody.

Čo sa týka pojmu *rovnaké zaobchádzanie*²¹, anglicky equal treatment, obsahom tohto pojmu je upriamovanie pozornosti na problematiku a oblasť antidiskriminácie, ktorá sa riadi víziou rozdielnosti, alebo inak diferencie. Rovnaké zaobchádzanie predstavuje rovný prístup voči každému bez rozdielu a bez nepriaznivého dopadu pre určitú osobu z dôvodu jeho rodovej či pohlavnej odlišnosti. Rovnaké zaobchádzanie je inými slovami správanie sa voči všetkým osobám bez zohľadňovania a rozlišovania ich pohlavia, rodu, orientácie či iných špecifických odlišností, ktoré je v konečnom dôsledku vo svojej teoretickej podstate úplne nediskriminačné.

Pojem *rovnosť príležitostí*, anglicky equal opportunities možno prepojiť s pojmom rovnoprávnosť rodov, nakoľko oba svoju pozornosť smerujú k dosiahnutiu rovnosti východiskových pozícií. Rovnosť príležitostí je stavom stotožnenia možností uplatnenia sa pre všetkých bez rozdielu prameniaceho z ich rodovej príslušnosti, pohlavnému určeniu, spoločenskému statusu alebo ďalších osobitostí. Hlavnou ideou, alebo samotným zámerom rovnosti príležitostí je tak práve vízia rovnakosti.²²

Rodová rovnoprávnosť taktiež vychádza z rovnakej idey ako rovnosť príležitostí, no poskytuje užšie vymedzenie rovnosti v zmysle totožného rozsahu práv pre mužov, transrodové osoby a ženy. Cieľom oboch týchto prístupov je pritom dosiahnutie rovnosti *de iure*, nie už však rovnosti *de facto*.²³

¹⁷ KVAPILOVÁ, Erika – PORUBÁNOVÁ, Sylvia. *Rovnosť rodov: prečo ju potrebujeme?* Bratislava: Stredisko pre štúdium práce a rodiny, 2003, s. 6-7.

¹⁸ Trojicu vízií rovnosti opísala vo svojej knihe „Gender in political theory“ v roku 1999 Judith Squires ako možnosti politického uchopenia problematiky rodovej rovnosti cez prístup rovnosti, diferencie a diverzity.

¹⁹ ONDEKOVA, ref. 6, s. 13.

²⁰ PORUBÁNOVÁ, ref. 7, s. 5.

²¹ Podľa § 2 ods. 1 zákona č. 365/2004 Z. z. o rovnakom zaobchádzaní v niektorých oblastiach a o ochrane pred diskrimináciou a o zmene a doplnení niektorých zákonov (antidiskriminačný zákon) spočíva dodržiavanie zásady rovnakého zaobchádzania v zákaze diskriminácie z dôvodu pohlavia, rodu, náboženského vyznania alebo viery, rasy, príslušnosti k národnosti alebo etnickej skupine, zdravotného postihnutia, veku, sexuálnej orientácie, manželského stavu a rodinného stavu, farby pleti, jazyka, politického alebo iného zmýšľania, národného alebo sociálneho pôvodu, majetku alebo iného postavenia z dôvodu oznámenia kriminálnej činnosti či inej protispoločenskej činnosti.

²² ONDEKOVA, ref. 6, s. 13.

²³ V prípade rovnosti *de iure* hovoríme o formálnej rovnosti, ktorá existuje tzv. na papieri, a ktorá je deklarovaná právnymi predpismi ako zabezpečovanie rovnosti príležitostí. V tomto prípade ide o vyjadrenie inštitucionálneho a legislatívneho ukotvenia rovnosti, teda jeho oficiálneho mechanizmu, ktorého cieľom je napomáhať presadzovaniu rodovej rovnosti. Na druhej strane rovnosť *de facto* predstavuje skutočnú rovnosť, často označovanú ako rovnosť výsledkov, ktorá sa sústreďuje na stav rovnosti v praxi, a ktorá je častokrát veľmi vzdialená od deklarovanej formálnej rovnosti *de iure*, na čo sa rovnosť *de facto* snaží reagovať zavádzaním rôznych opatrení zameraných na odstránenie tohto javu.

Posledným pojmom, ktorého význam je potrebné navnímať je pojem *rodová identita*. Identita definujúca seba porozumenie a sebareprezentovanie indivíduí, prostredníctvom ktorých si o sebe vytvárame súbor zväčša stabilných a nemenných charakteristík nám slúži ako prostriedok, ktorým definujeme kým naozaj sme.²⁴ Rodovú identitu z tohto pohľadu preto môžeme definovať ako hĺbkové individuálne vnímanie rodu, či už zodpovedajúce, alebo nie samotnému pohlaviu jednotlivca, ktoré je spojené s uvedomovaním si vlastných telesných a osobnostných črtov, ako aj rodových prejavov.²⁵

Dôležitosť procesu rodovej identifikácie osôb má v prípade snahy o riešenie otázky rodovej nerovnosti neopomenuteľný význam. Táto skutočnosť je odvodzovaná práve zo súčasného nastavenia širokej verejnosti, ktorá funguje primárne v tzv. binárnom modeli rodovej identifikácie, rozoznávajúcej výlučne mužské a ženské rodové identity či prejavy. Tejto skutočnosti je asimilované nielen spoločenské ale aj právne prostredie determinujúce práva a povinnosti osôb. V prípade ambície o vytvorenie rodovo neutrálnej spoločnosti sa preto ako nevyhnutné javí odstránenie tejto binárnosti prostredníctvom poskytnutia vyššej miery ochrany a záujmu voči ostatným rodovým identitám.

V súčasnosti rozoznávame štyri typy rodovej identifikácie, medzi ktoré patrí cisrodovosť, arodovosť, nebinárnosť a transrodovosť.²⁶ *Cisrodovosť* je stavom stotožnenia sa jednotlivca s pohlavným aj rodovým určením vykonaným pri narodení. V prípade *arodovosti* sa jednotlivci vnútorne nestotožňujú so žiadnym rodovým určením, teda nepociťujú príslušnosť k žiadnemu rodu, ani k ich rozmedziu. *Nebinárna rodová identita* znamená nestotožňovanie sa tak s mužskou, ako ani so ženskou rodovou identitou, prípadne stotožňovanie sa s oboma týmito rodovými identitami, či s ich rôznymi kombináciami alebo ich alternáciou, prípadne považovanie rodového sebaurčenia za irelevantné. *Transrodovosť* predstavuje identifikáciu s tzv. tretím rodom. V prípade transrodových osôb dochádza k rozporu medzi biologickým, teda pohlavným a rodovým určením, ktorý je podmienený ich pohlavnou a rodovou atypickosťou.²⁷

Z vyššie uvedených rodových identifikácií sú v súčasnosti vyvodzované a uznávané tri kategórie rodu, ktorými je mužský rod, transrod a ženský rod, pričom však o ich úplnom uznaní je možné polemizovať.

ROVNOSŤ AKO ZÁKLADNÉ VÝCHODISKO A ČO POD ŇOU ROZUMIEŤ

Pojem *rovnosť* je označením pre morálny princíp vybudovaný z hodnôt a ideálov, ktorý je vo svojom základnom význame vyjadrením rovnakej hodnoty skúmanej a posudzovanej entity. Túto rovnakú hodnotu vyvodzuje princíp rovnosti z univerzálnosti ľudskosti ako takej. To znamená, že k formovaniu rovnosti nedochádza žiadnymi osobitnými charakteristikami príznačnými pre danú entitu, akými je v prípade nami skúmanej témy napríklad rod či pohlavie.²⁸

Prejav rovnosti v podobe rovnakej hodnoty možno chápať dvojako, buď ako užšie vymedzenie rovnosti pred zákonom, alebo širšie vymedzenie spočívajúce v rovnosti postavenia. *Rovnosť pred zákonom*²⁹ alebo tzv. formálna rovnosť hovorí o rovnakej platnosti platných právnych predpisov pre všetkých. Hovoríme tak o rovnakej miere záväznosti a rovnakej miere

²⁴ BUTLER, Judith. *Trampoty s rodom: Feminizmus a podryvanie identity*. Bratislava: ASPEKT, 2014, s. 55- 66.

²⁵ Rodové prejavy spočívajú napríklad v spôsobe slovného vyjadrovania, vystupovania či obliekania a podobne.

²⁶ James, Sandy E., et al. *The Report of the 2015 U.S. Transgender Survey*. Washington D.C.: National Center for Transgender Equality, 2016.

²⁷ V odbornej aj laickej verejnosti tu panuje diskusia o tom, či je transrodová rodová identita potrebné považovať za tretiu podkategóriu cisrodovosti, alebo je potrebné zachovať jej osobitne vyčlenené postavenie.

²⁸ CODE, Lorraine. *Encyclopedia of Feminist Theories*. Londýn - New York: Routledge, 2000, s. 2-6.

²⁹ Rovnosť pred zákonom nachádzame v slovenskom právnom poriadku vyjadrenú ako ústavný princíp v čl. 12 Ústavy Slovenskej republiky: „*Ludia sú slobodní a rovní v dôstojnosti i v právach.*“

garancie práv a oprávnení vyplývajúcich z právnych predpisov pre každého bez ohľadu na diferencovanosť individuality každého z adresátov. V tejto rovine preto dochádza k principiálnemu zabezpečeniu všeobecne uplatňovaného rovnakého zaobchádzania pred zákonom bez rozdielu, inými slovami k zabezpečeniu zaobchádzania bez predpojatosti. *Rovnosť postavenia*, alebo tzv. sociálna rovnosť je širším vyjadrením rovnosti a vyjadruje základnú rovnosť každého človeka v sociálnych vzťahoch.

Mimo tejto dvojice existuje vymedzenie rovnosti ako rovnosti príležitostí a rovnosti výsledkov, ktorú sme si už sčasti načrtli. *Rovnosť príležitostí* je princíp snažiaci sa o odstránenie bariér existujúcich pri východiskových pozíciách jednotlivých rodov pri snahe uplatniť a začleniť sa do života v spoločnosti. Požiadavkou je v tomto prípade zabezpečenie totožných východiskových podmienok všetkých pohlaví k účasti vo verejnom živote spoločnosti, tak v jej politickej, ekonomickej, ako aj sociálnej sfére, bez zohľadňovania rodových alebo iných obmedzení.³⁰ Cieľom rovnosti príležitostí je vytvorenie rovnakého počiatočného východiskového bodu pre každého, vychádzajúc z fikcie rovnosti ich vlastností, možností, predpokladov či schopností.

Rovnosť výsledkov je princípom zameraným na konkrétny konečný výsledok, ktorý sa dosahuje v reálnom živote. Tento prístup už nie je len deklaráciou rovnosti, ale je rozborom skutočných výsledkov a miery rovnosti, ktorá je dosahovaná v praxi. Cieľom rovnosti výsledkov je dosiahnutie rovnakého výsledku pre každého, napriek odlišným špecifickým vlastnostiam a predpokladom toho ktorého rodu. Skutočnosť, že bez ohľadu na odlišnosti jednotlivcov má byť konečný výsledok rovnaký však neznamená, že nedochádza k zohľadňovaniu týchto rozdielov a prítomnej individuality. Práve naopak, prostriedok dosahovania rovnosti výsledkov je vo väčšine prípadov zameraný na zohľadňovanie a pretavovanie odlišností v predpokladoch a vlastnostiach jednotlivých rodov do praxe.

K zotieraniu rozdielov príležitostí determinovaných príslušnosťou k rodu dochádza zväčša využitím tzv. *pozitívnej diskriminácie*,³¹ ktorá spočíva v zavádzaní rôznych druhov opatrení, ktorých cieľom je vyrovnáť rozdielne postavenie mužov, transrodových osôb a žien pri začleňovaní sa do spoločenského života. Pozitívno-diskriminačné opatrenia sa vyskytujú najmä vo forme povinných kvót, alebo povinného favorizovania znevýhodnených skupín v rôznych oblastiach života, akými je predovšetkým prístup k zamestnaniu, vzdelaniu, zdravotnej starostlivosti a podobne, či vo forme politických programov orientovaných na zlepšenie postavenia rodovo znevýhodňovaných skupín populácie.³²

Rozdiel medzi oboma predostretými pohľadmi venujúcimi sa problematike chápania a uplatňovania princípu rovnosti výstižne ilustruje výrok poprednej kanadskej právničky a sudkyne Najvyššieho súdu Kanady Rosalie Abella, ktorá ho popisuje slovami:

*„Je rozdiel medzi rovnocenným zaobchádzaním s ľuďmi, tak ako je to praxou v rámci občianskeho práva, a zaobchádzaním s ľuďmi ako s rovnými, ako tomu je v oblasti ľudských práv. Pre účely prvého zaobchádzame so všetkými ľuďmi rovnako, na účely druhého sa k ľuďom správame primerane podľa ich rozdielov.“*³³

TRI TVÁRE RODOVEJ NEROVNOSTI

³⁰ ALCOCK, Pete – ERSKINE, Angus – MAY, Margareth (eds.). *The Blackwell Dictionary of Social Policy*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 2002, s. 85-88.

³¹ Historicky sa pozitívne opatrenia ako právny nástroj po prvý krát objavujú v 30. rokoch 20. storočia v Spojených štátoch, kde bolo ich cieľom kompenzovať neférové praktiky používané voči odborovým zamestnancom na pracoviskách.

³² DEBRECENIOVÁ, Jana. *Čo (ne)vieme o diskriminácii*. Bratislava: Občan a demokracia, 2008, s. 10-13.

³³ BACCHI Carol – EVELINE, Joan. *Mainstreaming politics: Gendering practices and feminist theory*. Adelaide: University of Adelaide Press, 2010, s. 49.

Spôsob, akým uvažujeme o povahe spoločenských vzťahov do značnej miery tieto vzťahy určuje a ovplyvňuje, čo je obzvlášť platnou premisou, ak je cieľom nášho záujmu práve nerovnosť naprieč jednotlivými rodmi.

„Môj pracovný vzťah sa ešte viac vyhrotil, keď začal sudca Thomas využívať pracovné situácie na diskusiu o sexe. Pri týchto príležitostiach ma zavolať do svojej kancelárie na konzultovanie správ o otázkach vzdelávania a projektoch, alebo teda aby mi mohol navrhnúť, aby sme kvôli časovej tiesni v jeho rozvrhu išli na obed do vládnej jedálne. Po krátkej diskusii o práci zmenil rozhovor na diskusiu o sexuálnych záležitostiach, v ktorých bol značne konkrétny a podrobne ich opisoval.“³⁴

Ak sa pozrieme na problematiku rodovej nerovnosti z pohľadu žien, je nám viac než zrejmé, že oblastí, v ktorých dochádza k znevýhodňovaniu žien z dôvodu ich rodu je nespočetné množstvo. Začať možno už pri všeobecnej rodovej diskriminácii, ktorá sa prejavuje vo vnímaní žien ako tzv. slabšieho pohlavia.³⁵ Ak si priblížime spôsob nazerania na ženský rod zistíme, že vnímanie žien je uskutočňované cez optiku rozdielnosti medzi mužmi a ženami, ktorej primárnym východiskom je zdôrazňovanie ich rozdielnosti.

Pravdivosť tejto skutočnosti si v praxi môžeme demonštrovať na bežne skloňovanom označení žien ako tzv. opačného pohlavia. S takouto definíciou spája spoločnosť rozdielne požiadavky a predpoklady pre život toho ktorého rodu, ako aj pre ich vlastnosti, či schopnosti.³⁶ Prejavy tejto údajnej rozdielnosti vidíme pretavené do všetkých sfér verejného aj súkromného života, v rámci ktorých dochádza v mnohých oblastiach k rodovej diskriminácii žien.

„Paragraf 214 daňového zákona predpokladá, že opatrujúcou osobou musí byť žena, čo je diskriminácia na základe pohlavia smerovaná voči mužom.“³⁷

Pokiaľ je našou víziou rodovo neutrálna spoločnosť, nemôžeme zabúdať ani na problematiku, ktorou je tzv. mužská otázka, teda otázka úlohy a postavenia mužov v rámci problému existujúcej rodovej nerovnosti, či otázky podpory rodovej rovnosti. Na to, aby bolo možné spoločnosť podrobiť premene smerom k rodovo spravodlivým vzťahom je nemenej potrebné zamerať sa na rodovú diskrimináciu, s ktorou sa stretávajú muži. Hovoriť tu možno tak o ich role otca a otázke začlenenia mužov do rodinného života, ako aj o tzv. ženskej sfére³⁸ a jej neprístupnosti pre mužov, či iných oblastiach, v ktorých sa muži potykajú s rodovou diskrimináciou. Ako vidíme, tak vrámci mužskej otázky možno poukázať hneď na niekoľko oblastí, v ktorých najčastejšie pozorujeme nepriaznivý stav rodovej stereotypizácie smerovanej voči mužskému rodu v rovnako alarmujúcej miere.

Nasledovanie rodových stereotypov, ako sme sa mohli presvedčiť, nepoškodzuje výlučne ženy, ktoré síce sú primárnymi obeťami diskriminácie na základe pohlavia, nie sú však jedinými obeťami takéhoto nerovného zaobchádzania. Muži tak rovnako ako ženy, súperia s rodovými

³⁴ Anita Hill vo veci *Anita Hill vs. Clarence Thomas* o sexuálnom obťažovaní na pracovisku.

³⁵ Ako protiargument k presadzovaniu rozdielnosti rodov možno na tomto mieste uviesť tú skutočnosť, že z biologického hľadiska je medzi DNA žien a DNA mužov badateľný len nepatrný rozdiel, ktorý je porovnateľný s rozdielom DNA medzi jedincami bez ohľadu na pohlavie.

³⁶ CVIKOVÁ, Jana – DEBRECENIOVÁ, Janka – KOBOVÁ, Ľubica. *Rodová rovnosť*. Bratislava: Občan a demokracia, 2007, s. 1.

³⁷ Ruth Bader Ginsburgová vo veci *Charles E. Moritz v. Commissioner of Internal Revenue* o Hlave 26 kódexu federálnych predpisov Spojených štátov Amerických – Daňový zákon Spojených štátov Amerických, § 214 písm. a): „Všeobecné pravidlo: Povolí sa odpočet výdavkov, ktoré v priebehu zdaňovacieho obdobia zaplatil daňovník, ktorý je ženou alebo vdovou osobou, alebo manželom, ktorého manželka je práceneschopná alebo je v ústave na starostlivosť o jednu alebo viac nezaopatrených osôb. (podľa písmena d) ods. 1), ale len vtedy, ak ide o starostlivosť s cieľom umožniť daňovníkovi zárobkovú činnosť.“

³⁸ Do čisto ženskej sféry spadajú napríklad preferenčne ženské povolania, otázky sociálneho zabezpečenia alebo iných finančných príspevkov, či pozitívno-diskriminačné opatrenia zamerané a poskytované predovšetkým ženám, prípadne rôzne oblasti záujmu, ako je napríklad starostlivosť o plet' a telo a.i.

mantinelmi a vzormi, ktoré od nich spoločnosť vyžaduje a očakáva, a ktoré vedú k diskriminácii na základe ich pohlavia a rodu.³⁹

„Chcel by som, aby moje vnímané pohlavie či rod nebolo relevantné. Mal by som byť schopný robiť si svoju prácu a aby sa so mnou zaobchádzalo spravodlivo a úctivo bez ohľadu na to, ako sa prezentujem. Len chcem, aby mi bolo dovolené byť samým sebou a nemusel som sa trápiť kvôli iným, pretože nie som v ich očiach ani mužom a ani ženou.“⁴⁰

Treťou a neoddeliteľnou súčasťou problematiky rodu a rodovej nerovnosti v spoločnosti je v súčasnosti aj tzv. transrodová otázka, teda otázka vnímania a akceptácie existencie tretieho rodu. V prípade problematiky transrodových osôb ide do istej miery o skutočne osobitnú problematiku, ktorej základ je ale rovnaký, a to v rodovej nerovnosti a jej dopade na ľudské životy.

Transsexualita bola do roku 2019 podľa Medzinárodnej klasifikácie chorôb zaradená medzi poruchy rodovej identity a prezentovaná ako určitá vada daného jedinca.⁴¹ V máji roku 2019 však došlo k miernemu zlepšeniu tohto stavu tým, že Svetová zdravotnícka organizácia zmenila klasifikáciu transsexualizmu v medzinárodnej klasifikácii chorôb na tzv. rodový nesúlad, ktorý predstavuje výrazný a trvalý nesúlad medzi prežívaným rodom jedinca a jemu priradeným pohlavím, ktorý vedie častokrát k túžbe po zmene pohlavia, a to tak, aby jedinec mohol žiť a byť prijímaný ako osoba prežívaného rodu.⁴²

Nakoľko v prípade transrodových osôb dochádza k odlišnému rodovému chápaniu samého seba, vo väčšine prípadov v rodovej identifikácii s opačným pohlavím, dochádza tu často k prepojeniu aj s otázkou sexuálnej orientácie, ktorá nezriedka nasleduje zvolenú rodovú identitu jednotlivca. Bohužiaľ je toto jedným z prvkov, ktoré sťažujú postavenie transrodových osôb v spoločnosti a prehlbujú transrodovú rodovú nerovnosť. Nakoľko je sexuálna orientácia, ktorá nezodpovedá stereotypne nastaveným mantinelom spoločnosti taktiež jedným zo súčasných sociálnych problémov, existuje žiaľ aj dnes, v prípade otázky akceptácie a tolerancie transrodových osôb vo vzťahu k širokej spoločnosti omnoho väčšia medzera, než aká je medzi ostatnými rodmi, čo tvorí problém rodovej nerovnosti smerovanej voči transrodovým osobám najalarmujúcejší z trojice nevyriešených sociálnych neduhov dnešnej spoločnosti.

RODOVÁ NEROVNOSŤ OPTIKOU DNEŠNEJ SPOLOČNOSTI

Pre riešenie akéhokoľvek problému, je pre dosiahnutie želanej zmeny potrebné zistiť, aký je názor a pohľad verejnosti na danú tému. Tak tomu nepochybne je aj v prípade problému rodovej rovnosti, ktorý ako taký dokonca vychádza z mienky a nastavenia spoločnosti.

Aby sme porozumeli verejnej mienke, bolo potrebné vytvoriť dotazník ako štruktúrovanú formu získavania odpovedí na konkrétne otázky, ktorého cieľom bola analýza odpovedí respondentov so zámerom získania informácií, ktoré nám poslúžia k overeniu si pravdivosti či nepravdivosti dvoch hlavných hypotéz. Prvá hypotéza znie: *„stav rodovej nerovnosti podmieňuje skutočnosť, že súčasná verejnosť nemá hlbšie znalosti o problematike rodovej nerovnosti“* V prípade druhej hypotézy je cieľom overiť, že: *„vnímanie problematiky rodovej nerovnosti je zamerané prevažne na ženskú otázku“*.

³⁹ ŠIMÁČKOVÁ, Kateřina – HAVELKOVÁ, Barbara – ŠPONDOROVÁ, Pavla (eds.). *Mužské právo: Jsou právní pravidla neutrální?* Praha: Wolters Kluwer ČR, 2020, s. 7.

⁴⁰ Vyjadrenie anonymnej transrodovej osoby vo veku 42 rokov zo Spojeného kráľovstva pre Agentúru EÚ pre základné práva, cit. z Agentúra Európskej únie pre základné práva. *Byť trans v EÚ: Porovnávací analýza údajov z prieskumu o osobách zo skupiny LGBT v EÚ*. Viedeň: Úrad pre publikácie, 2014, s. 3.

⁴¹ FIFKOVÁ, Hanka, et. al. *Transsexualita a jiné poruchy pohlavní identity*. Praha: Grada Publishing a.s., 2008, s. 16.

⁴² METEŇKANYČ, Olexij M. Nútená kastrácia ako povinná podmienka pri prepise rodu v podmienkach Slovenskej republiky. In: *COMENIUS - UK v Bratislave*, Bratislava, december 2021, s. 6-8.

Z predchádzajúceho výkladu sme mohli zistiť, že vnímanie problematiky rodovej nerovnosti je ovplyvnené rôznymi faktormi, čo determinovala aj voľba dotazníkových otázok, ktorých úmyslom bolo objasniť postoje súčasnej verejnosti k problematike rodovej nerovnosti a jej trojakému rozmeru.

V rámci zvolenej skupiny dotazníkových otázok je preto zvolená cesta získavania a analyzovania základných informácií respondentov a ich všeobecnej, respektíve ich prirodzenej a východiskovej reakcie, či vedomosti o problematike rodovej nerovnosti.

Relevantná vzorka analýzy je tvorená 111 respondentmi prevažne ženského pohlavia a ženského rodu, sekundárne mužského pohlavia a rodu, pričom sa podarilo osloviť aj 5 respondentov intersexuálneho pohlavia, z ktorých sa 4 identifikovali ako transrodové osoby a jedna osoba sa neidentifikovala so žiadnym z uvedených rodov, rovnako ako tri respondentky ženského pohlavia.

Čo sa týka vekového zloženia skúmanej vzorky respondentov je vekový priemer opýtaných vo výške 22 rokov. Najväčšie zastúpenie mali respondenti vo veku od 21 do 30 rokov (40 respondentov) a respondenti vo veku od 41 do 55 rokov (31 respondentov).

V prípade transsexuálnych, transrodových a rodovo neurčených osôb možno na tomto mieste uviesť, že v prípade všetkých troch kategórií išlo o respondentov s vekovou hranicou nepresahujúcou vek 30 rokov. V prípade transsexuálnych osôb spadali všetci 5 respondenti do vekovej skupiny do 20 rokov, v prípade respondentiek ženského pohlavia, ktoré sa neidentifikovali so žiadnym rodovým určením išlo v jednom prípade o respondentku vo veku do 20 rokov a o dve respondentky vo veku do 30 rokov.

Z uvedeného možno konštatovať, že v prípade tretieho pohlavia a tretieho či neurčeného rodu môžeme sledovať prienik týchto nových spôsobov rodového vnímania a identifikovania sa výlučne u mladšej populácie.

Čo sa týka znalosti pojmu rodová nerovnosť 73% z opýtaných odpovedalo kladne, teda presne 81 respondentov daný pojem poznalo, 25% (28 respondentov) si nebolo istých a len 2 respondenti tvoriaci vzorku 2% tento pojem nepoznali. V prípade 2 odpovedí, v zmysle ktorých dané osoby pojem rodová nerovnosť nepoznajú išlo v oboch prípadoch o mužských respondentov. Z odpovedí tak môžeme konštatovať, že povedomie dnešnej verejnosti o existencii problému rodovej nerovnosti je nepopierateľné a nemožno jeho údajnou absenciou ospravedlňovať nečinnosť pri riešení stavu nerovnosti odvolávaním sa na neprítomnosť verejného záujmu či vedomosti o danej problematike.

Pre overenie si znalosti pojmu rodová nerovnosť sme sa zamerali na otázku, ktorej cieľom bolo hlbšie analyzovať to, čo si pod daným pojmom respondenti predstavujú. Trojicu definícií, ktoré vo výraznej miere prevyšovali v odpovediach respondentov tvorili tie, v zmysle ktorých bolo prezentované vnímanie významu rodovej nerovnosti ako diskriminácie na základe rodovej identity 37% (41 respondentov), diskriminácie na základe pohlavia 34% (38 respondentov) a do tretice ako diskriminácie žien 24% (27 respondentov).

V zmysle uvedeného možno na jednej strane konštatovať dostatočnú znalosť respondentov o skutočnom význame pojmu rodová nerovnosť, ktorý spočíva v diskriminácii na základe rodovej identity, pričom je možné rozšíriť význam tohto pojmu aj na diskrimináciu na základe pohlavia, nakoľko v prípade rodovej a pohlavnej diskriminácií dochádza vo väčšine prípadov k prelínaniu týchto dôvodov rozdielneho zaobchádzania.

Na druhej strane však možno konštatovať aj významný názor respondentov, v zmysle ktorého dochádza k zúženému vnímaniu rodovej nerovnosti ako výlučne ženského problému, kedy obeťami nerovnosti podľa súčasného názoru 43% opýtaných (48 respondentov) sú primárne ženské obeť. Túto skupinu respondentov pritom vo väčšine tvorili práve respondenti nad 41 rokov (28 respondentov vo veku nad 41 rokov, 3 respondenti vo veku nad 55 rokov).

V prípade respondentov do 20 rokov, na druhú stranu všetci respondenti označili ako definíciu pojmu rodová nerovnosť diskrimináciu na základe rodovej identity (17 respondentov).

Čo sa týka osobnej skúsenosti s dôsledkami rodovej nerovnosti predmet skúmania smeroval k tomu, do akej miery naruša rodová nerovnosť život respondentov. V prípade odpovedí možno konštatovať 48% zastúpenie kladnej odpovede, v zmysle ktorej sa daní respondenti stretli v osobnom živote s rodovou nerovnosťou, a to buď osobne (29 respondentov), alebo sprostredkované (24 respondentov). V tejto skupine respondentov sa pritom nachádzalo 6 mužských respondentov, osobne sa s rodovou diskrimináciou stretlo všetkých 5 transsexuálnych respondentov a zvyšných 42 odpovedí patrilo ženám. V prípade negatívnej odpovede možno konštatovať dominantu mužských respondentov (32), ktorý sa nestretli s pojmom rodová nerovnosť.

V zmysle uvedeného tak vidíme jednak vážnosť toho, že 100% z transsexuálnych a transrodových osôb pociťuje v skutočnom živote rodovo diskriminačné zaobchádzanie, spolu so 42 ženami (62% z celkového počtu), ktoré taktiež boli obeťami či svedkami rodovej diskriminácie. Nemožno však opomenúť ani 6 mužských respondentov, ktorých taktiež postihli negatívne následky rodovej nerovnosti.

V predmetnej otázke pritom aj napriek tomu, že sa nejednalo o povinnú otázku na túto odpovedalo 110 respondentov z celkového počtu 111. Rovnako žiaden z respondentov nevyužil možnosť označenia odpovede, v rámci ktorej by neuviedol na túto otázku odpoveď, z čoho môžeme vyvodiť záver, že sa nejedná o prílišne citlivú tému, v prípade ktorej by riešeniu tohto problému prekážala rezervovanosť verejnosti.

Z výsledkov analýzy dotazníka môžeme uviesť konštatáciu, v zmysle ktorej bol preukázaný záver, že pojem rodová nerovnosť je pre respondentov v signifikantnej miere známy, respondenti poznajú význam tohto pojmu a dokonca sa v značnej miere s týmto pojmom stretávajú aj v osobnom živote, čo potvrdzuje rozšírenosť tohto problému v súčasnej spoločnosti. V prípade stavu rodovej nerovnosti v dnešnej spoločnosti možno tiež konštatovať, že primárnymi obeťami rodovo diskriminačného zaobchádzania sú v prvom rade transrodové osoby, sekundárne ženy, pričom pomer mužských obetí tohto zaobchádzania síce bol značne nižší, avšak bol rovnako prítomný, čo potvrdzuje, že sa v rámci rodovej nerovnosti jedná o prierezový a mnoho dimenzionálny problém.

Rovnako možno vyzdvihnúť, že výsledky analýzy preukazujú hlbšie vedomosti o existencii a skutočnom význame pojmu rodová nerovnosť u mladších vekových skupín respondentov, čo potvrdzuje aktuálnosť danej problematiky a prenikanie potreby jeho riešenia v súčasnej spoločnosti, v ktorej z dôvodu vyššej mobilnosti sú primárnym príjemcom a rozširovateľom informácií o rodovej nerovnosti práve respondenti pod vekovou hranicou 30 rokov. Rodovo citlivejšie vnímanie pritom mali ženy a transrodové osoby, ktoré mali osobnú skúsenosť s negatívnym dopadom rodovej diskriminácie v reálnom živote, čo podčiarkuje negatívnosť dopadov takéhoto zaobchádzania na psychiku a spoločenské cítenie či vnímanie okolia danými osobami.

Prierezovo tak možno potvrdiť existenciu generačnej priepasti pri vnímaní rodu a jeho seba identifikovania, v zmysle ktorého je pre mladšie generácie príznačnejší otvorenejší, informovanejší a tolerantnejší postoj k rodu a jeho rôznym podobám, a v zmysle ktorého je pre staršie generácie príznačnejší skôr uzatvorený, stereotypný a konzervatívny pohľad na problematiku rodu a rodovej nerovnosti.

Analytické výsledky taktiež potvrdzujú, že respondenti vo výsledku vnímajú problematiku rodovej nerovnosti v značnej miere ako výlučne ženský problém, pričom otvorenosť v tomto smere rovnako pozorujeme skoro výlučne u mladších respondentov.

Záverom možno uviesť, že otázka rodovej rovnosti a problém s jej nedosahovaním je všeobecne známou a v súčasnosti už netabuizovanou témou naprieč rôznymi vekovými skupinami, ktorej potrebu riešenia pociťuje majorita opýtaných.

Zhrnutím poznatkov možno predstaviť výsledky analýzy dotazníkovej formy získavania relevantných informácií v podobe posúdenia pravdivosti, respektíve nepravdivosti stanovených hypotéz.

Posúdením výsledkov analýzy došlo k vyvráteniu pravdivosti prvej stanovenej hypotézy, ktorej základné tvrdenie spočívalo v tom, že stav rodovej nerovnosti podmieňuje skutočnosť, že súčasná verejnosť nemá hlbšie znalosti o problematike rodovej nerovnosti, nakoľko možno badať značnú mieru povedomia verejnosti o danej problematike a pozitívne ohlasy smerom k riešeniu tohto stavu, a to aj napriek dominantnému negatívnemu postoju starších vekových skupín k danej oblasti.

V prípade druhej hypotézy došlo na druhú stranu k potvrdeniu pravdivosti tvrdenia, že vnímanie problematiky rodovej nerovnosti je zamerané prevažne na ženskú otázku, nakoľko naprieč celou vzorkou respondentov prevažovalo citlivejšie vnímanie prítomnosti diskriminácie práve voči ženskému rodu, a k niekde miernemu, no v značnom rozsahu aj k úplnému opomínaniu mužskej otázky a výraznej rezervovanosti voči otázke transrodových osôb.

ZÁVER

Výsledky prezentovanej analýzy preukazujú, že pojem rodová nerovnosť je pre respondentov v signifikantnej miere známa. Respondenti poznajú význam tohto pojmu a dokonca sa v značnej miere s rodovou nerovnosťou stretli aj v osobnom živote, čím sa potvrdzuje rozšírenosť tohto problému v dnešnej spoločnosti. V prípade súčasného stavu rodovej nerovnosti možno v zmysle analytických výsledkov poukázať na záver, v zmysle ktorého je preukázané, že problematika rodovej nerovnosti je živou spoločenskou témou, presnejšie sociálnym problémom, o ktorého riešenie je vykazovaný záujem, pričom však existujú viaceré prekážky k ceste rodovej senzibilite a tolerancii.

Medzi najzávažnejšie prekážky v ceste k rodovo neutrálnej spoločnosti nutno zaradiť predovšetkým pretrvávajúci zúžený pohľad laickej a častokrát aj odbornej verejnosti na problém, ktorým rodová nerovnosť je. Slovenská verejnosť v politickej sfére, ktorá do veľkej miery tvorí a mení verejnú mienku nešťastným spôsobom používa naratívy vo vzťahu k transrodovým ľuďom čím sa nesporne prispieva k podporovaniu štrukturálneho násillia voči tejto minoritnej skupine osôb v našej spoločnosti.⁴³ Tento prístup sa prejavuje tou skutočnosťou, že primárnymi obeťami rodovo diskriminačného zaobchádzania sú na základe spoločenskej mienky v prvom rade ženy, pričom sú opomínané transrodové osoby, ktoré v súčasnosti znášajú najvyššiu mieru rodovej diskriminácie, ako aj muži, ako obeť zamlčanej rodovej diskriminácie, či negatívnych dopadov extrémistických pozitívno-diskriminačných opatrení smerovaných k posilneniu postavenia žien, častokrát na úkor mužského rodu, čím nedochádza k vyrovnávaniu existujúcej rodovej nerovnosti, ale naopak k jej prehlbovaniu.

V zmysle získaných a vyššie prezentovaných poznatkov možno však úplným záverom pozitívne konštatovať, že presadzovanie princípu rodovej rovnosti a záujem spoločnosti o odstránenie rodových predsudkov a zamedzenie rodovej diskriminácie akceleruje a to predovšetkým medzi mladšou populáciou. Týmto sa problematika rodovej rovnosti stáva novým fenoménom mladých generácií a novým impulzom pre spoločenský prerod, ktorý dúfajme môžeme očakávať od druhého desaťročia 21. storočia.

⁴³ BATKA, Ľubomír. TRANSRODOVOSŤ, INTERSEXUALITA, AUTONÓMIA, MOC A NÁSILLIE. In: BATKA, Ľubomír et al. *Quo vadis postavenie transrodových ľudí na Slovensku?* Bratislava: Právnická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, 2023, s. 146 – 147.

Ideu tohto článku a snahy o zviditeľnenie problematiky rodu a rodovej rovnosti v jej plnom rozsahu možno najlepšie demonštrovať a zhrnúť za pomoci citátu americkej novinárky a aktivistky za práva žien Glorie Stein, ktorý znie:

„Rodovo neutrálna spoločnosť je takou spoločnosťou, kde neexistuje slovíčko “rod” a v ktorej každý môže byť sám sebou.“⁴⁴

Preto nesmieme zabúdať, že rod je kontinuum slúžiace k porozumeniu individuality a jedinečnosti každého jednotlivca, ktorá je neodmysliteľným predpokladom ďalšieho pokroku celej ľudskej populácie a nemožno bez nej sledovať pokračujúci rozvoj, na ktorý sme dnes zvyknutí.

⁴⁴ Gloria Stein: *„A gender-equal society would be one where the word ‘gender’ does not exist: where everyone can be themselves.“*

Coercion and fear in Roman Law¹

Matúš Nemec

1. COERCION AND FEAR IN THE SOURCES OF ROMAN LAW

Vis et metus – otherwise – coercion, causing fear, is present in human actions in various situations. It is a factual circumstance that arises from various motivations and it is primarily aimed at the goal, which is to achieve what the actor would not have otherwise achieved without mental coercion (violence). Already Roman law, in order to ensure justice, observe the existence of the phenomenon of compulsive force (*vis compulsiva*) and has defined, although not by means of ius civile, but through the edict of the praetor² as a manifestation of his norm-making activity (*adiuvandi vel supplendi vel corrigendi*), coercion (compulsive force) as a wrongful act, which must be restricted.

D. 4,2,1 (Ulpianus libro XI ad edictum):

Ait praetor: „Quod metus causa gestum erit, ratum non habebo“. [...]

The praetor says: „I will not hold valid what has been done under duress.“ [...]

The approach of Roman law to the issue of mental coercion and the fear, that this coercion caused, took shape in a special way around the year 80 BC. In his edict, Praetor Octavius introduced and put into practice a special action with a special

Abstract

The law order assesses acts of people, in principle, according to the external attributes. This approach is based on the fact, that only external signs are objectively perceptible by the senses, and the internal circumstances that contributed to the formation of the will are not relevant. Roman praetors (since the time of the praetor Octavius in 80 BC), with the competence to correct, sustain and supply civil law (*corrigendi, supplendi, adiuvari*), give actions to those participants in law relations, which were mentally forced to express their will. Roman jurisprudence further elaborated the conditions of mental coercion and its consequences, so that the application of this institution has been balanced and designed in the interest of justice.

Keywords

Civil law (ius civile), praetorian law, vis et metus (coercion and fear), great coercion, actio quod metus causa, roman law

Author

Prof. JUDr. Matúš Nemec, PhD.

Katedra rímskeho a cirkevného práva

Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta

matus.nemec@flaw.uniba.sk

Cite

NEMEC, Matúš. Coercion and fear in Roman Law. In *Historia et theoria iuris*, 2023, roč. 15, č. 2, s. 61 – 65.

¹ This article is an issue of VEGA agency research project no. 1/0548/22: *Kríza dôvery a jej rímsko-kánonické riešenia*.

² Ulp. D. 4,2,1: *Ait praetor: „Quod metus causa gestum erit, ratum non habebo“*. (The praetor says: „I will not hold valid what has been done under duress.“); cf. CICERO. *De officiis* 3,24,92. Emperor Justinian included texts of jurisprudence related to violence and fear in the second title of the fourth book of the Digest, but the texts of the original works of lawyers are significantly interpolated (cf. GLOVER, Graham. Metus in the Roman law of obligations. In *Fundamina*, 2004, vol. 10, p. 31. [online]. [cit. 2023-07-24]. Accessible at: <https://core.ac.uk/download/pdf/145042033.pdf>)

formula³ (*actio quod metus causa*⁴) for the case if someone forced another to do something or not to do something⁵ within the frame of *stricti iuris act*⁶.

According to Ulpianus, the content of this act was the force, expressing coercion, that goes against the will of the coerced person (*necessitatem impositam contrariam voluntati*), and the fear expresses the anxiety of the mind (*mentis trepidatio*) of coerced person due to imminent or future danger⁷. However, it was necessary to distinguish, if there was only a suspicion, that something might happen in the future without causing fear from a danger, really threatened in future. Pomponius states that fear must be induced by someone and must reach a certain (high) intensity⁸.

D. 4,2,9 pr. (Ulpianus libro XI ad edictum)

[...] *Denique tractat, si fundum meum dereliquero audito, quod quis cum armis veniret, an huic edicto locus sit? Et refert Labeonem existimare edicto locum non esse et unde vi interdictum cessare, quoniam non videor vi deiectus, qui deici non expectavi sed profugi. Aliter atque si, posteaquam armati ingressi sunt, tunc discessi: huic enim edicto locum facere.*

[...] *Then he examines the question whether the edict applies in the case of a person who, hearing that some armed man was approaching, abandoned his land. And he reports that Labeo thinks that the edict is not applicable and that neither is the interdict unde vi, since I am not held to have been forcibly ejected as I have run away without waiting to be ejected. The position would be different*

³ Formula of this action got its name after this praetor – formula Octaviana (cf. CICERO. In Verrem 2,3,152: *Eduxit vir primarius, C. Gallus senator; postulavit ab L. Metello ut ex edicto suo iudicium daret in Apronium, Qvod per vim aut metum abstulisset, quam formulam Octavianam et Romae Metellus habuerat et habebat in provincia*); later praetor allowed to insert to this formula also exceptio quod metus causa. However, we are not able to specify exactly what was the praenomen of the praetor with the family name Octavius, which introduced the formula of violence and fear. Glover stated, that Robert T. Broughton (*The Magistrates of the Roman Republic*. Oxford, 1951), referring to Gaius Sallustius Crispus - historian and politician from this era - supposes, that this praetor was Lucius Octavius, which was in office in the year 78 BC; John M. Kelly (*Roman litigation*. Oxford, 1966) supposes, that the name of this praetor was Gnaeus Octavius, which was in the office in the year 79 BC, referring to Cicero and his work *De finibus bonorum et malorum* (cf. GLOVER, ref. 2, p. 30 – 31).

⁴ The possible version of this action was designed by Otto Lenel (Ed. X, § 39): *Si paret metus causa Aulum Agerium fundum illum Numerio Negidio mancipio dedisse neque ea res arbitrio tuo restituatur neque plus quam annus est cum experiundi potestas fuit, quanti ea res erit, tantae pecuniae quadruplum iudex Numerium Negidium Aulo Agerio condemnatio: Si non paret absoluto.* (LENEL, Otto. *Das Edictum perpetuum*. Ein Versuch zu dessen Wiederherstellung. Leipzig: Bernard Tauchnitz, 1883, p. 91 – 92).

⁵ Ulp. D. 4,2,3 pr.; VÁŽNÝ, Jan. *Obligační právo I*. Bratislava: Právnická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, 1924, p. 25 – 26.

⁶ In bonae fidei contracts, it was not necessary to intervene in favor of the forced person by means of a special action - *actio quod metus causa*. It was sufficient for the coerced party to use the action regarding bonae fidei contract, which the coercion occurred in, e.g. *actio empti*. (cf. Ulp. D. 19,1,1,1). In this action was This action always contained a clause *ex bona fide* (cf. GLOVER, ref. 2, p. 45 – 46).

⁷ Ulp. D. 4,2,1: ... *vis enim fiebat mentio propter necessitatem impositam contrariam voluntati: metus instantis vel futuri periculi causa mentis trepidatio*; cf. APSĪTIS, Allars – JOKSTS, Jānis – ANTANAVIČIENĒ, J. Threats to sustainable development: asset grabbing phenomenon and the legal concept of Force and Fear in Roman Law. In *Journal of security and sustainability issues*, 2016, vol. 6, no. 2, p. 293.

⁸ Ulp. D. 4,2,9 pr.; In this fragment, Pomponius gives as an example the situation if someone left the tract of land because he heard that someone would pass over there with a weapon, which cannot be subsumed under the assumptions of the application of an action, since although fear may exist in this situation, there is a lack of violent act, which might not happen. Similarly in the Ulpian's fragment D. 43,16,3,6 - if anyone, having seen armed men going elsewhere, became so terrified on this account as to take to flight, he is not considered to have been dispossessed; because the men who were armed had no intention of molesting him and therefore absent the reason to fear (it is possible to consider it as a fear of irresolute man, which is mentioned in D. 4,2,6). On the other hand, even if those who came armed did not use their weapons in order to drive away the party in possession, but laid them aside, armed force will be held to have been employed; for the fear of weapons is sufficient to establish the fact of dispossession by armed force. (D. 43,16,3,5).

where, after armed men had entered, I then left. For, [he says], the edict is then applicable. The same jurist also says that if you perchance should collect an armed band and build forcibly on my land, both the interdict against force or stealth and this edict will be applicable, obviously because I allow you to do that through fear.

2. CRITERIA FOR ASSESSING VIOLENCE AND FEAR

Jurisprudence fixed certain general or objective criteria, that assumed the use of a penal *actio quod metus causa* or restoration to the previous condition (*restitutio in integrum*). According to what Glover claims⁹, even the *actio quod metus causa*, as an *actio arbitraria*, was primarily intended for restitution and not for a fine¹⁰, ~~let us say~~, the defendant was condemned to pay fine only if he failed to make *restitutio*, that is (i. e.), if he did not comply with order to *restitutio in integrum*.

According to Ulpianus, ordinary (common) violence, or that, which magistrate commonly used in accordance with his competences when applying the law, was not enough, it had to be „*vis atrox, quae contra bonos mores fiat*“ - that is, atrocious (enormous) violence, that was contrary to *bonos mores*¹¹ and which excluded the freedom of the expression of will of the person, which was subjected to coercion¹².

D. 4,2,3,1 (Ulpianus libro XI ad edictum)

Sed vim accipimus atrocem et eam, quae adversus bonos mores fiat, [...]

But we understand force to be severe and such as is used contrary to sound morals, [...]

It required the act of such a great force, that is impossible to avert it¹³, that is (i.e.), the only way to avoid the consequences of coercion was to perform a legal act following the will of the violator¹⁴. In such a case, the praetor relieves, correcting on behalf of justice the rigidity of *ius civile*¹⁵ and in the conflict *verba vs. voluntas* he takes into account, in particular, the importance of will.

It was true that atrocious violence of great intensity (*vis atrox*) was always accepted as a reason for fear¹⁶, but in other situations it has been shown, whether the violence, which was used, caused such fear, which in the sources is described as great (*maior malitas*)¹⁷. The threat of violence had to be real and reasonable (*iustus metus*), so it was not enough for the coerced

⁹ GLOVER, ref. 2, p. 45; D. 4,2,14,3-4.

¹⁰ Cf. du PLESSIS, Jacques, E. Compulsion in Roman Law. In Compulsion and Restitution – A historical and comparative study of the treatment of compulsion in Scottish private law with particular emphasis on its relevance to the law of restitution or unjustified enrichment, 1997; (unpublished Ph.D. thesis, University of Aberdeen), p. 8. [online]. [cit. 2023-07-26]. Accessible at: <<https://aura.abdn.ac.uk/bitstream/handle/2164/91/060410-002.pdf;jsessionid=C028A1A5F0EF0527416B09D49CEE231E?sequence=1>>

¹¹ Ulp. D. 4,2,3,1.

¹² DOSTALÍK, Petr – KOČNAR, Šimon. Římskoprávní kořeny Kodexu kanonického práva (CIC 1983). In *Právnícké listy*, 2020, vol. 4, no. 1, p. 14.

¹³ Paul. D. 4,2,2: *Vis autem est maioris rei impetus, qui repelli non potest. (Force is an attack of superior power which cannot be resisted.)*

¹⁴ Paul. D. 4,2,21,5: *Si liberum esset noluissem, tamen coactus volui* (Although if I had been free I would have been unwilling to do so; still, having been subjected to compulsion, I had the will to act). Since the validity of legal acts with regard to *ius civile* was judged according to their external characteristics, an act performed under fear, arising from coercion, was valid. (*coacta voluntas est voluntas*).

¹⁵ Praetorian *actio quod metus causa*, or *exceptio metus* were necessary just because in civil law, an act performed under fear, arising from coercion, was valid.

¹⁶ Ulp. D. 4,2,1 in fine.

¹⁷ Ulp. D. 4,2,5.

person to have any apprehension, or worry about trifles, that are not important (essential) and which the law order, with regard to that, does not take into account¹⁸.

A great maleficence was considered to be the one, that the threats must be of dead or bodily hurt, wrongful enslavement or physical integrity of the forced person and also of members of his family¹⁹, but not property damage²⁰. If the person, who was subjected to the threat had at his disposal tools, which are possible to thwart (eliminate) the execution of the threat, cannot use *actio quod metus causa* (or *exceptio metus*), since the threat in such a case is avertable and resistible²¹.

D. 4,2,2 (Paulus libro primo sententiarum)

Vis autem est maioris rei impetus, qui repelli non potest.

Moreover, force is the attack of a more powerful agent which cannot be repelled.

The conditions of great fear (*metus gravis*) were not met even if someone was afraid of making a decision contrary to the will of respectable citizens - e.g. contrary to the will of the patrons²², but above all, if *filius familias* has fear to oppose his pater familias when he takes a wife (*metus reverentialis*), as Celsus states²³. In such a case, the son seems to adopt the father's opinion in such a way, that it is *stricto sensu* a decision of these son, who respects his father's opinion, even if this opinion is expressed coercive figure²⁴.

In principle, however, father's constraint towards the son to enter into marriage was inadmissible²⁵, as it have been not accepted that gives the full consent the one who obeys the command of his father or his master²⁶. Later it was accepted, that an act for fear of the influence of a person in some office was the reason for the restitution²⁷.

D. 50,17,4 (Ulpianus libro sexto ad Sabinum)

Velle non creditur, qui obsequitur imperio patris vel domini.

¹⁸ D. 1,3,3 - D. 1,3,6; D. 1,3,10: these texts indicates the same principle - *de minimis non curat lex* (the law does not govern trifles) or another version of it: *Quod raro fit, non observant legislatores* (the law does not take care of that, which seldom occurs).

¹⁹ Paul. D. 4,2,8,3 (fear initiated through children); Ulp. D. 4,2,7,1 (fear of death); D. 4,2,22 (fear from become a prisoner); Ulp. D. 4,2,3,1 (fear from flogging); Paul. D. 4,2,4 (fear from slavery); HEYROVSKÝ, Leopold. *Dějiny a systém soukromého práva římského*. Praha: J. Otto, 1910, p. 199 – 200. If someone has fear from infamy, that tis not the case of *metus*.

²⁰ HEYROVSKÝ, ref. 19, p. 200.

²¹ Paul. D. 4,2,2; Pauli sent. 1,7,7.

²² But patron cannot marry his freedwoman against her consent, if he emancipated her only in order to marry her. (Marci. D. 23,2,28; Ulp. D. 23,2,29).

²³ Cf. D. 23,2,22.

²⁴ Cf. du PLESSIS, ref. 10. Thomas Aquinas has adopted the Roman law concept of the contract of marriage and brought the principle *solus consensus facit nuptias* into the legal and doctrinal debate. He came from the opinion of Pope Urban II. (1088-1099), according to which the fear due to psychological coercion *ab extra* makes marriage invalid. Accordingly, the conjugal consent of both parties is the *causa efficiens* of every marriage, which is expressed in canon 1057 CIC 1983 as the *condicio sine qua non* of its valid creation. This is a basic element of the contractual conception of marriage, expressed in the canons on marriage in the CIC 1983 as a contract of a special nature, and at the same time the personalistic character of matrimonial consent is emphasized.

²⁵ Cf. Ter. Clem. D. 23,2,21.

²⁶ Ulp. D. 50,17,4: *Velle non creditur, qui obsequitur imperio patris vel domini*. (He is not considered to give his full consent who obeys the command of his father or his master.)

²⁷ C. J. 2,19,11 (imperator Constantinus ad Evagrium, 326 AD); cf. DELI, Gergely. *Metus reverentialis: come-back of an old concept?* In DÁVID, Radovan – NECKÁŘ, Jan – SEHNÁLEK, David (eds.). *COFOLA 2009: the Conference Proceedings*. Brno: Masaryk University, 2009. [online]. Accessible at: <<https://www.law.muni.cz/sborniky/cofola2009/files/contributions/Gergely%20Deli%20868.pdf>>

Someone is not regarded as being willing if he obeys the command of a father or master.

The fear *ratio* was measured by an objective criterion, which was a man with a solid character (*homo constantissimus*), i. e. a prudent, stable man, which is in fact the opposite of unstable person (*homo vanus*), who, as a result of the rational criterion chosen in this case, is „not affected by the edict“, as Gaius states²⁸.

D. 4,2,6 (Gaius libro quartum ad edictum provinciale)

Metum autem non vani hominis, sed qui merito et in homine constantissimo cadat, ad hoc edictum pertinere dicemus.

Moreover, we say that the duress relevant to this edict is not that experienced by a weak-minded man but that which reasonably has an effect upon a man of the most resolute character.

The coercion must have been unlawful. If person exerted compulsion on the acting person, which was based on a righteous reason, no injustice is committed and it is not *vis et metus* here²⁹.

Similarly, one who was forced to pay an existing mature debt, it was not *vis metusve causa gestum*, as there was no unlawful coercion present and the debtor was not harmed³⁰. However, if the creditor took possession of the property of his debtor without the judge's authorization, he was liable under the Julian law relating to private violence (*lex Iulia de vi privata*) to a fine³¹.

CONCLUSION

The importance of freedom of the will in the human acting in law relations is unquestionable. However, since a human will is part of his internal mental world, it is not possible to perceive it in such a way that other participants in legal relations always, under all circumstances, acquire objective knowledge of its real content. It is affected by external factors, among which mental coercion is important for our consideration. If the coercion reaches a great scale, it causes fear of varying intensity. Roman law, especially jurisprudence, dealt with several aspects of this phenomenon, which affects human decision-making and has some legal consequences. The reflection of roman lawyers was based on the fact, that the validity and effects of legal acts (expressions of will) must be judged mainly according to their external elements, but in the interest of equity, it is also necessary to take into account what the actor really wanted, but fear due to mental coercion prevented him from expressing it in acting. In this situation the praetor played an important role, for he protected the coerced person with a special action of coercion, or an exception of fear.

²⁸ Gai. D. 4,2,6; Ulp. D. 43,16,3,5-6.

²⁹ For example, if the creditor demands payment and threatens with execution, or if the pledgee threatens the non-paying debtor with the sale of the pledge.

³⁰ Cf. du PLESSIS, ref. 10; HEYROVSKÝ, ref. 19, p. 200.

³¹ Modest. D. 48,7,7 and D. 48,7,8 (*decretum divi Marci*): *Vis est et tunc, quotiens quis id, quod deberi sibi putat, non per iudicem reposcit. (Force is also employed when anyone thinks that he can take what is due to him without demanding it a through the judge.)*

Triedny prístup a tzv. socialistická zákonnosť v Československu na príklade kolektivizácie poľnohospodárstva¹

Ondrej Podolec

ÚVOD

Dôvera, či nedôvera voči právu (či už jeho tvorbe alebo aplikácii) je jednou z dôležitých otázok slovenských právnych dejín 20. storočia. Predkladaná štúdia sa zaoberá obdobím, keď bola všeobecná dôvera v právny poriadok a justičný systém štátu snáď najnižšia v histórii. Zameriava sa na trestnú politiku komunistického režimu v Československu, ktorý trestné právo používal ako nástroj perzekúcie voči odporcom režimu, pričom analyzuje príslušné smernice vedenia vládnucej komunistickej strany a prokuratúry a ich aplikáciu československým justičným systémom v oblasti násilnej kolektivizácie poľnohospodárstva. Komunistický režim v Československu sa vo svojom zakladateľskom období ani netajil tým, že právo a justícia nemajú byť prostriedkom na dosiahnutie spravodlivosti ale primárne nástrojom triedneho boja.

Tézy, ktoré pre nastolené bezprávie a nespravodlivosť v komunistickom štáte platili všeobecne, demonštrujeme na príklade poľnohospodárstva, resp. tzv. socializácie dediny, ako bola dobovo nazývaná násilná kolektivizácia². Trestnoprávna represia bola v tejto oblasti zneužívaná ako jeden z vynucovacích prostriedkov popri rôznych formách mimosúdnej represie, medzi ktoré patrili predovšetkým tábory nútenej práce a zmarenie možností slobodného spoločenského uplatnenia.

Abstract

The paper deals with the criminal policy of the communist regime in Czechoslovakia, which used criminal law as an instrument of persecution against opponents of the regime. It analyses the directives of the Communist Party and their application by the Czechoslovak judicial system in the field of forced collectivisation of agriculture.

Keywords

Slovakia, Czechoslovakia, History, Law, judiciary, 20th Century, communist regime, collectivization

Author

doc. Mgr. et Mgr. Ondrej Podolec, PhD.
Katedra právnych dejín a právnej komparatistiky
Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta
ondrej.podolec@flaw.uniba.sk

Cite

PODOLEC, Ondrej. Triedny prístup a tzv. socialistická zákonnosť v Československu na príklade kolektivizácie poľnohospodárstva. In *Historia et theoria iuris*, 2023, roč. 15, č. 2, s. 66 – 74.

¹ Štúdia bola spracovaná v rámci riešenia grantu APVV-19-0494 *Efektívne pozemkové úpravy*.

² CAMBEL, Samuel. *Päťdesiate roky na slovenskej dedine: najťažšie roky kolektivizácie*. Prešov: Universum, 2005; JECH, Karel. *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*. Praha: Vyšehrad, 2008; HLAVOVÁ, Viera. *Kulak – triedny nepriateľ: „Dedinský boháč“ v kontexte kolektivizácie na Slovensku (1949 – 1960)*. Bratislava: VEDA, 2010; HOLEC, Roman et al. *Stopäťdesiat rokov slovenského družstevníctva: víťazstvá a prehry*. Bratislava: Družstevná únia SR, 1995; JUNĚCOVÁ, Jiřina – PŠENIČKOVÁ, Jana (eds.). *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství: vznik JZD 1948 – 1949*. Praha: Státní ústřední archiv v Praze, 1995; KAPLAN, Karel. *Proměny české společnosti (1948 – 1960). Část druhá: venkov*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, 2012; PODOLEC, Ondrej. JRD – fenomén povojnového vidieka. In LYSÝ, Miroslav – POVAŽAN, Michal (eds.). *Právo v čase a priestore*. Bratislava: Atticum 2014, s. 181 – 193.

Zákon o táboroch nútenej práce (č. 247/1948 Zb.)³ umožňoval faktické uväznenie osôb bez rozhodnutia súdu až na dobu dvoch rokov s propagandistickým zdôvodnením včleneným priamo do textu zákona: „aby mohli byť vychované pre prácu ako občiansku povinnosť a aby mohla byť využitá ich pracovná schopnosť v prospech celku“.

Charakteristika osôb, ktoré mohli byť postihnuté týmto výrazným obmedzením základných ľudských práv, hoci nespáchali žiadny trestný čin, bola účelovo vymedzená veľmi vágne. Malo ísť o „osoby, ktoré práci sa vyhýbajú alebo ohrozujú výstavbu ľudovodemokratického zriadenia alebo hospodársky život, najmä verejné zásobovanie“ a dokonca aj „osoby, ktoré im to umožňujú...“. Novo nastolenému politickému režimu to pri využití tohto represívneho nástroja poskytovalo takmer neobmedzené možnosti na perzekúcie osôb, ktorým nemusel ani formálne dokazovať spáchanie akéhokoľvek trestnoprávneho deliktu.

Okrem obmedzenia slobody tento zákon umožňoval aj ďalšie mimosúdne zásahy do základných ľudských práv a slobôd, predovšetkým faktické vyvlastnenie majetku (uvalenie národnej správy) a navyše nútené vystaňovanie z miesta bydliska spolu s prikázaním miesta pobytu.

O týchto závažných zásahoch rozhodovala akási obskúrna komisia kreovaná orgánom miestnej správy – krajským národným výborom.⁴ Napriek tomu, že nešlo o právoplatný rozsudok súdu, zaznamenávalo sa zaradenie do tábora nútenej práce do súdneho registra trestov, čo pre tieto obete mimosúdnej represie fakticky znamenalo ďalší postih. Pre takto „označené“ osoby žijúce v komunistickom režime to totiž prinášalo výrazné obmedzenie možností ďalšieho spoločenského uplatnenia. Táto spoločenská a profesijná diskriminácia sa obvykle vzťahovala aj na rodinných príslušníkov, pričom osobitne limitovala možnosti štúdia detí súkromne hospodáriacich roľníkov na stredných a vysokých školách.

Súbor vyššie popísaných perzekučných opatrení, ktoré boli exemplárne uvalené na jednu i dve rodiny v obci sa stal efektívnym donucovacím prostriedkom pri vzniku jednotných roľníckych družstiev. Ostatní roľníci vidiac, že ďalší odpor nemá zmysel, sa napokon obvykle rozhodli podpísať „dobrovoľnú“ prihlášku do družstva, do ktorého museli odovzdať svoj celý poľnohospodársky majetok.⁵

Trestnoprávna represia následne slúžila ako ďalší vynucovací prostriedok účelovej, nespravodlivej a diskriminujúcej legislatívy, ktorá mala často charakter uzákoneného bezprávia. Okrem vyššie spomínaného vstupu súkromne hospodáriaceho roľníka do jednotného roľníckeho družstva bola sprievodným javom ďalších súvisiacich hospodárskych a politických opatrení komunistického štátu:

- 1) vynucovala akceptáciu pozemkových úprav (hospodársko-technickej úpravy pôdy)
- 2) vynucovala plnenie stanovených dodávok štátu (tzv. kontingentov)
- 3) jej súčasťou boli aj procesy s tzv. kulakmi, ktoré slúžili aj ako zdôvodnenie počiatkových hospodárskych neúspechov kolektivizovaného poľnohospodárstva.

Pozemkové úpravy boli oficiálne prezentované ako prostriedok na zníženie rozdrobenosti pôdneho fondu. Svojou mocensko-politickou účelovosťou sa povojnové komasácie líšili od pozemkových úprav, ktorými sa minimálne od devätnásteho storočia štát cielene snažil čeliť reálnemu problému rozdrobovania vlastníctva pôdy, ktorý bol prekážkou efektívneho

³ SIVOŠ, Jerguš. *Bez rozsudku! Pracovné tábory, sústredňovacie tábory a tábory práce na Slovensku 1945 – 1953*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2011.

⁴ Pred konštituovaním krajských národných výborov na základe zákona č.280/1948 Zb. rozhodovalo o represívnych opatreniach na základe zákona č. 247/1948 Zb. ministerstvo vnútra.

⁵ JECH, Karel. *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*. Praha: Vyšehrad, 2008; JUNĚCOVÁ, Jiřina – PŠENIČKOVÁ, Jana (eds.). *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství: vznik JZD 1948 – 1949*. Praha: Státní ústřední archiv v Praze, 1995; PODOLEC, Ondřej. JRD – fenomén povojnového vidieka. In LYSÝ, Miroslav – POVAŽAN, Michal (eds.). *Právo v čase a priestore*. Bratislava: Atticum 2014, s. 181 – 193, porov.: zákon č. 69/1949 Zb. o jednotných roľníckych družstvách.

poľnohospodárstva, rozvoja podnikania i celkového hospodárskeho vývoja krajiny. Pri pokusoch o prekonanie rozdrobenosti pôdy pred rokom 1918 (v súvislosti s usporiadaním a neskôr zrušením urbáru) tvorili základný právny rámec uhorské zákonné články z rokov 1836, 1840 a 1871. Ich cieľom bolo preniesť nový stav vlastníckych vzťahov do katastrálnych máp a vyznačiť aj v teréne nové hranice medzi aktuálnymi vlastníkmi. Ich úlohou tiež bolo stanoviť zodpovedajúce vlastnícke podiely jednotlivých členov novo kreovaných urbariátov. V rámci tzv. porciovania, boli vymedzené a zamerané predovšetkým urbárske majetky v kolektívnom vlastníctve, t.j. lesy a pasienky a zistená ich majetková podstata... Zároveň boli určené aj podiely členov na celkovom spoločnom majetku. K ďalšej vlne komasácií došlo v Uhorsku po roku 1908, pričom do roku 1948 sa uskutočnilo podľa starších právnych predpisov asi 220 komasácií.⁶

Právnym základom povojnovej komasačnej legislatívy boli právne predpisy z rokov 1948 (zákon č. 47/1948 Zb. o niektorých technicko-hospodárskych úpravách pozemkov - tzv. scelovací zákon), 1949 (Vládne nariadenie č. 211/1949 Zb. o zrušení scelovacích úradů a orgánů a o přechodu jejich působnosti na orgány lidové správy) a 1955 (vládne nariadenie č. 47/1955 Zb. o opatřeních v oboru hospodářsko-technických úprav pozemků, vrátane vykonávacej vyhlášky č. 27/1958 Ú. l.).⁷

Takzvaný scelovací zákon bol typickým príkladom československej „socializačnej“ legislatívy v prvých povojnových rokoch, ktorej vývoj vyvrcholil po nastolení komunistického režimu sovietskeho typu v Československu vo februári 1948. Jeho primárnym cieľom bolo faktické zoštátnenie najlukratívnejších poľnohospodárskych pozemkov, výmenou za menej hodnotnú protihodnotu a zároveň znamenal aj ekonomické oslabenie súkromne hospodáriacich roľníkov. V období násilnej kolektivizácie slúžil aj ako ďalší nepriamy prostriedok nátlaku na vstup do jednotných roľníckych družstiev. Scelovanie nesúvislých a rozptýlených pozemkov individuálnych malovýrobcov vo veľké celky bolo realizované na základe nadradenia užívacích vzťahov poľnohospodárskych organizácií nad vlastnícke práva občanov, často aj formou výmen užívacích práv k pozemkom pri zachovaní vlastníctva k nim. Zákon definoval pozemkové úpravy ako technicko-hospodárske úpravy pozemkov, pričom mali byť vykonávané so všetkými úpravami, ktoré s nimi organicky súviseli (napr. meliorácia). Pozemkové úpravy sa mali podľa zákona vykonávať v prípade ak mali priniesť reálne hospodárske a sociálne prínosy. Dobovým jazykom malo byť výsledkom pozemkových úprav zvýšenie „životnej úrovne poľnohospodárskeho ľudu“ a lepšie „zaistenie výživy všetkého obyvateľstva“⁸. Podľa zákona z roku 1948 zahŕňalo vykonanie týchto pozemkových úprav najmä scelovanie rozdrobených a rozptýlených pozemkov (komasácia), delenie a úprava správy i užívania pozemkov, zaokrúhľovanie pozemkov a lesov (arondácia), odstraňovanie cudzích pozemkov (enkláv), vyrovnávanie hraníc pozemkov a kultiváciu horských planín.

Riadenie procesu pozemkových úprav bolo v kompetencii scelovacích (upravovacích) orgánov a úradov na celoštátnej, nadregionálnej i regionálnej úrovni. Najvyšším kontrolným úradom s celoštátnou pôsobnosťou bolo ministerstvo poľnohospodárstva, pričom nižší stupeň riadenia kopíroval bývalé krajinské zriadenie.

⁶ HUDECOVÁ, Lubica. Pozemkové úpravy na Slovensku. In 25. Medzinárodné sympóziu o politike pozemkových úprav pre špecifické aplikácie (26. – 28. 5. 1997). B. m., b. r., b. v., s. 2, 3. [online]. [cit. 2022-08-10]. Dostupné na internete: <<https://www.pce.sk/clanky/pozuprav.htm>>; DOLUVODSKÝ, Jozef. Vývoj pozemkových úprav na Slovensku z pohľadu geodeta. In *Geodetický a kartografický obzor*, 1992, roč. 38, č. 8, s. 171 – 174; MACHAJDÍKOVÁ, Jarmila. Rozdrobenosť pozemkov – brzda realizácie stavebných projektov. In *Nehnutelnosti a bývanie*, 2010, roč. 5, č. 2, s. 26 – 34.

⁷ Dôvodová správa k zákonu ČNR č. 229/1991 Zb. [online]. [cit. 2023-09-08]. Dostupné na internete: <https://www.psp.cz/eknih/1990cnr/tisky/t0215_00.htm>

⁸ Zákon č. 47/1948 Zb. o niektorých technicko-hospodárskych úpravách pozemků.

Vynucovacia trestnoprávna legislatíva nútila súkromne hospodáriacich roľníkov aj napriek ich nesúhlasu okamžite začať hospodáriť s novo pridelenou pôdou, lebo v opačnom prípade im bezprostredne hrozilo trestné stíhanie za trestný čin sabotáže.⁹

Ako sme uviedli vyššie, od roku 1949 bol tento zákon zneužívaný aj na odobratie pôdy súkromne hospodáriacim roľníkom v rámci tohto tzv. scel'ovania v prospech miestneho jednotného roľníckeho družstva a ako náhrada im bola obvykle pridelená menej bonitná pôda. Roľníci sa väčšinou voči tomuto procesu búrili a odmietali náhradné pozemky prevziať a obrábať. Navyše im bola príslušným orgánom miestnej správy často pridelená aj ďalšia pôda nútený nájom, pričom aj tú boli povinní pod hrozbou trestného stíhania prakticky okamžite začať obhospodarováť. Spolu s nútenou pridelenou pôdou im boli predpísané aj ďalšie naturálne dávky štátu (tzv. kontingenty) vypočítané podľa celkovej výmery, ktoré boli rovnako trestnoprávne vynucované.¹⁰

Aj samotné povinné dávky boli v rámci procesu násilnej kolektivizácie nepriamym prostriedkom štátneho nátlaku. Ich výška totiž bola často nastavená tak, že ju súkromne hospodáriaci roľník reálne nedokázal splniť, čo malo viesť k jeho „kapitulácii“ v podobe vstupu do družstva. Nedodanie predpísaného množstva poľnohospodárskych produktov pritom bolo postihované vysokými trestami odňatia slobody. Aplikácia prax komunistickej justície ho nekvalifikovala ako porušenie daňovej povinnosti, ale ako omnoho závažnejšie konanie – sabotáž a marenie štátneho hospodárskeho plánu. „Likvidačný“ charakter teda pre súkromne hospodáriaceho roľníka mali nielen samotné predpísané dávky ale aj sankcia za ich nesplnenie.

Okrem neúmerne vysokých a trestnoprávne vynucovaných dávok a pozemkových úprav patrila medzi nepriame formy tlaku na súkromne hospodáriacich roľníkov aj ich ekonomická likvidácia v podobe umelo vytvorených podmienok znemožňujúcich samostatné hospodárenie. Jej prostriedkami boli ďalšie legislatívne zakotvené formy ich nerovnoprávného postavenia voči ekonomickým subjektom v štátnom a kolektívnom vlastníctve. Táto diskriminácia im zakazovala:

- 1) vlastniť potrebnú mechanizáciu (pričom zároveň zakotvovala jej zoštátnenie)
- 2) zamestnávať pracovné sily.¹¹

Zamestnávanie poľnohospodárskych robotníkov bolo súdmi kvalifikované ako ich vykoisťovanie, pričom sa následne stalo aj jedným z definičných kritérií, podľa ktorých mal byť súkromne hospodáriaci roľník označený za kulaka.

K závažným opatreniam patrilo aj výrazné obmedzenie vlastníckych práv k pôde a drastické regulačné štátne zásahy v oblasti jej obhospodarovania, keďže súkromne hospodáriaci roľník sa nemohol slobodne rozhodovať na základe ekonomickej výhodnosti, či efektivity. Musel sa plne podriaďovať ústrednému hospodárskemu plánu, ktorý presne určil:

- druh pestovaných plodín
- v akom objeme ich má roľník pestovať
- minimálne predpísané výnosy.

⁹ *Sbírka rozhodnutí československých soudů*, roč. 1952, č. 23/1952 (rozsudok Krajského súdu v Prahe 4Tk 127/52 zo 17. 6. 1952).

¹⁰ *Sbírka rozhodnutí československých soudů*, roč. 1952, č. 23/1952 (rozsudok Krajského súdu v Prahe 4Tk 127/52 zo 17. 6. 1952); tiež: *Sbírka rozhodnutí československých soudů*, roč. 1954, č. 19/1954 (rozsudok Najvyššieho súdu v Prahe 2 Tz 71/53 z 3. 10. 1953).

¹¹ JECH, Karel. *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*. Praha: Vyšehrad, 2008; JUNĚCOVÁ, Jiřina – PŠENIČKOVÁ, Jana (eds.). *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství: vznik JZD 1948 – 1949*. Praha: Státní ústřední archiv v Praze, 1995.

Prostredníctvom trestnoprávne vynucovaných štátnych regulácií sa tak súkromne hospodáriaci roľníci stali akýmisi „otrokmi“ vlastnenej pôdy. Zostali síce jej vlastníkmi i užívateľmi, no ich reálne postavenie sa fakticky začínalo podobáť robotníkom na štátnom majetku.¹²

V drakonických trestných zákonoch z prvých rokov vlády komunistického režimu (zákon č. 231/1948 Zb. na ochranu ľudovodemokratickej republiky a následný trestný zákon č. 86 z roku 1950 ktorý jeho „politické“ paragrafy recipoval do svojej prvej hlavy), ktoré boli aplikované voči súkromne hospodáriacim roľníkom, sa mali odzrkadliť základné politické smernice, ktoré formuloval prezident republiky a predseda Komunistickej strany Československa Klement Gottwald na IX. zjazde vládnucej strany: „*Nesmieme ani na okamih zabúdať, že cesta k socializmu je a bude i po februárovom víťazstve cestou triedneho boja.*“ Trestné právo teda malo byť zbraňou v pracujúceho ľudu v súlade so Stalinovou doktrínou o „zostrújúcom sa triednom boji v období prechodu od kapitalizmu k socializmu.“¹³ Základná smernica Zápotockého vlády, ktorá mala formulovať trestnú politiku štátu po februári 1948 znela: „*Nové trestné právo bude chrániť záujmy pracujúcich, ich budovateľské úsilie a plody ich práce.*“¹⁴

V dôvodovej správe k novým trestným kódexom z roku 1950¹⁵ to bolo formulované ešte pregnantnejšie: „*Skutočnosť, že triedna podstata oslobodeného štátu sa od základov zmenila ... odráža sa nutne aj v nových zákonoch...*“ Úlohou trestného zákona malo byť čo najúčinnnejšie prispieť k zneškodneniu reakcie a mal teda byť „*ostrou zbraňou nášho pracujúceho ľudu proti všetkým jeho nepriateľom*“.

Pokiaľ ide o faktickú nerovnosť pred zákonom na základe triednej príslušnosti, drakonické trestné zákony ju síce explicitne nezakotvovali, no s jej otvoreným vyjadrením sa stretávame v dôvodových správach k zákonom a predovšetkým v aplikačnej praxi, kde hrala vedúcu úlohu prokuratúra.

Osobitným príkladom nerovnosti občanov v právach a povinnostiach bola nerovnosť na základe údajnej príslušnosti k spoločenskej triede podľa klasifikácie vychádzajúcej z aktuálnej interpretácie oficiálnej štátnej ideológie marxizmu-leninizmu.

Odhliadnuc od spomínaného systému poľnohospodárskej legislatívy (ktorá, ako sme popísali vyššie, sama o sebe zakotvovala bezprávie voči súkromne hospodáriacim roľníkom), sa primárne zameriame na nerovnosť v postavení páchatel'ov vykonštruovaných trestných činov podľa toho, aký triedny pôvod u nich súd identifikoval. Od neho sa následne odvíjala trestná kvalifikácia protiprávneho konania, ako aj výška uloženého trestu.

Hoci bol subjekt trestného činu v zákone definovaný ako všeobecný, od súdov bolo vyžadované, aby triedny pôvod zohľadňovali ako akúsi jeho osobitnú vlastnosť.

Podľa smerníc generálnej prokuratúry (Metodický dopis k vyšetrovaniu trestných činů v zemědělských věcech)¹⁶ mal byť „*směr úderu prokuratúry (...) vedený najmä proti (...) nepriateľskej činnosti kulakov*“. Smernice sa odvolávali na prejav prvého tajomníka Ústredného výboru Komunistickej strany Československa Antonína Novotného, ktorý zdôrazňoval, že „*musíme*

¹² *Sbírka rozhodnutí československých soudů*, roč. 1952, č. 23/1952 (rozsudok Krajského soudu v Prahe 4Tk 127/52 zo 17. 6. 1952); tiež: *Sbírka rozhodnutí československých soudů*, roč. 1955, č. 75/1955 (rozsudok Krajského soudu v Českých Budějovicích 3To 27/55 zo 14. 2. 1955).

¹³ Národní shromáždění republiky československé. Tlač. Vládní návrh. Trestný zákon (č. 472). [online]. [2022-09-17]. Dostupné na internete: <https://www.psp.cz/eknih/1948ns/tisky/t0472_01.htm>

¹⁴ BLAŽEK, Lukáš. Rekodifikace trestního práva hmotného. In BLÁHOVÁ, Ivana – BLAŽEK, Lukáš – KUKLÍK, Jan – ŠOUŠA, Jiří et al. *Právníká dvoutka: rekodifikace právního řádu, justice a správy v 50. letech 20. století*. Praha: Auditorium, 2014, s. 386.

¹⁵ Národní shromáždění republiky československé. Tlač. Vládní návrh. Trestný zákon (č. 472). [online]. [2022-09-17]. Dostupné na internete: <https://www.psp.cz/eknih/1948ns/tisky/t0472_01.htm>

¹⁶ Národní archiv Praha: fond Úřad předsednictva vlády – běžná spisovna (UPV-B), kartón 2792 (Trestné činy v JRD). Metodický dopis k vyšetrovaniu trestných činů v zemědělských věcech.

energiejšie a účinnejšie bojovať najmä proti sabotážam štátnych dodávok zo strany kulakov, ktorí sa touto formou snažia podkopávať triedny zväzok robotníkov a roľníkov, ktorý je oporou samotnej podstaty nášho spoločenského zriadenia.“

Aplikačná prax mala v zásade rozlišovať tri druhy súkromne hospodáriacich roľníkov:

- 1) drobný roľník (maloroľník)
- 2) stredný roľník
- 3) dedinský boháč (kulak).

Rozhodujúce pritom bolo rozlíšenie medzi stredným roľníkom a kulakom, keďže to bola „hranica“, za ktorou bol občan označený za triedneho nepriateľa, čo malo závažné následky na rozdielnú trestnú kvalifikáciu rovnakého konania (podľa týchto smerníc prokuratúry bol zo strany súdov potrebný *„obozretný postup a presné rozlišovanie medzi malými a strednými roľníkmi na jednej strane a kulakmi na druhej strane...“*). Diametrálne odlišný prístup vládnuceho režimu k rôzne označeným skupinám občanov mala odzrkadľovať aj ďalšia direktíva prokuratúry: *„pri svojej práci musia prokurátori dodržiavať zásadu, že kulaka k plneniu jeho povinností donútime, malého a stredného poľnohospodára presvedčame...“*¹⁷

Charakteristika (definícia) troch definovaných kategórií roľníkov sa v judikatúre vyvíjala len postupne.

Najjednoduchším núkajúcim sa rozlišovacím kritériom by bolo určenie podľa výmery vlastnenej pôdy, no tento „exaktný“ dištingtívny znak by „generoval“ len veľmi malý počet kulakov. Osobitne na Slovensku totiž roľníci obvykle nedisponovali veľkou výmerou, čo malo historicko-právne dôvody (uhorské dedičské právo), navyše väčšia časť z nich prišla o časť pôdy už v rámci realizácie tzv. Novej pozemkovej reformy z roku 1948.

V „predpísanej“ schéme triedneho boja na dedine „narysovej“ podľa sovietskeho vzoru však bola rola dedinského kulaka nezastupiteľná, preto museli byť súdom nariadené vágnejšie rozlišovacie kritériá (príslušné smernice doslova uvádzali, že rozhodujúca nemala byť výmera obhospodarovanej pôdy, ale tzv. ekonomická charakteristika kulaka).

Judikatúra československého najvyššieho súdu napokon stanovila charakteristiku stredného roľníka nasledovne:

- vlastná práca súkromne hospodáriaceho roľníka mala byť pri výrobe podstatná
- mala spočívať predovšetkým na jeho práci a práci jeho rodinných príslušníkov
- ak zamestnával pracovné sily mimo najbližšej rodiny, tak sa to malo diať len dočasne a v čase naliehavej potreby
- cudzou pracovnou silou si teda mal roľník vypomáhať najmä v dobe špičkových prác, pričom jeho vlastná práca mala v každom prípade prevažovať na nájmom pracovných síl.

Z takto stanovených kritérií vychádzala aj judikatúra súdov, ktorá pri kategorizácii páchatel'a a z nej vyplývajúcej trestnoprávnej kvalifikácii napríklad uvádzala, že „... aj keď stredný roľník vyrába pre trh, nedovoľuje mu to spravidla zamestnávať cudzia pracovné sily“ alebo, že „...na výrobe sa podieľa predovšetkým sám a jeho rodiny, zamestnávanie pracovnej sily nemá trvalý ráz a je podružného významu, skôr len výpomocné“.¹⁸

¹⁷ NA Praha: f. ÚPV – B, k. 2792. Metodický dopis k vyšetrovaniu trestných činů v zemědělských věcech; tiež: *Sbírka rozhodnutí československých soudů*, roč. 1954, č. 19/1954 (rozsudok Najvyššieho súdu v Prahe 2 Tz 71/53 z 3.10.1953); *Sbírka rozhodnutí československých soudů*, roč. 1955, č. 75/1955 (rozsudok Krajského súdu v Českých Budějoviciach 3To 27/55 zo 14. 2. 1955).

¹⁸ NA Praha: f. ÚPV – B, k. 2792. Metodický dopis k vyšetrovaniu trestných činů v zemědělských věcech; tiež: *Sbírka rozhodnutí československých soudů*, roč. 1951, č. 2/1951 (rozsudok Okresného súdu v Mladěj Boleslavi T173/50 z 9. 12. 1950); *Sbírka rozhodnutí československých soudů*, roč. 1951, č. 3/1951 (rozsudok Najvyššieho súdu v Prahe To II 344/50 z 12.10.1950).

Judikátúra postupne ustálila aj výklad pojmu dedinský boháč¹⁹ (tento pojem neskôr vystriedal sovietsky pojem kulak), pričom rozlišovacie kritériá išli v tomto prípade aj nad rámec otázky zamestnávania pracovných síl, hoci bola považovaná za kľúčovú.

Dedinského boháča (resp. kulaka) teda mali charakterizovať nasledovné znaky:

- kulacké hospodárstvo malo spočívať na „vykorisťovaní pracovnej sily“ (spočívajúce v „zjednávaní si bezprácného zisku z práce zamestnaných osôb“) aj keď sa kulak spravidla so svojimi rodinnými príslušníkmi tiež podieľal na fyzických prácach

- za vykorisťovanie bolo označené dokonca aj využívanie práce vlastných detí roľníka na dosahovanie zisku

- námedzná práca mala byť pre výrobu rozhodujúca

- vlastná práca kulaka a jeho rodiny mala byť naopak pre hospodárstvo podružná

- hospodárska základňa kulaka mala vyrábať prevažne pre trh

- kulak mal dosahovať zisk a získavať kapitál

- kulak mal upevňovať svoju hospodársku základňu a vplyv na dedine

- osobitnou formou získavania vplyvu na dedine malo byť požíčanie strojov a ako odplatu nútenie stredných a drobných roľníkov na prácu na svojom hospodárstve (pričom „*tí správne nepostrehnú, že kulakovi vykonávajú práce, ktorých hodnota je v úplnom nepomere k poskytnutému poťahu alebo stoju. Tu potom prichádza k rovnakému brutálnemu vykorisťovaniu kulakmi, ako je tomu pri zamestnávaní cudzích pracovných síl...*“)

Najvyšší súd v zjednocujúcej judikatúre prízvukoval, že príslušný súd „*nesmie ponechať bez povšimnutia otázku triedneho boja na dedine a musí osvetliť všetko, čo vedie k objasneniu postoja stíhaného poľnohospodárstva v tomto triednom boji, jeho správanie voči orgánom štátnej správy, jeho správanie v obci dnes i v dobe, keď statkári a agrárna strana ovládali našu dedinu a utláčali drobných a stredných poľnohospodárov.*“²⁰

Súdom správne určený „triedny charakter“ obvineného mal mať potom kľúčový vplyv na trestnú kvalifikáciu skutku. Judikátúra najvyššieho súdu stanovovala, že „triedny charakter obvineného práve v týchto prípadoch výrazne charakterizuje i spoločenskú nebezpečnosť trestného činu“²¹.

Podľa dobovej judikatúry sa „výstavba socializmu“ v komunistickom Československu mala „*vo svojom politickom základe opierať o zväzok robotníckej triedy s pracujúcim roľníctvom, t.j. s drobným a stredným roľníkom, ktorých je potrebné trpezlivo presviedčať a vychovávať a zbavovať ich tak výchovou prežitkov kapitalizmu v ich vedomí*“. Naproti tomu „v ostrom boji“ mala byť „*naša spoločnosť proti úhlavnému nepriateľovi socialistickej výstavby našej dediny – kulakovi.*“

Aplikovanie týchto zásad súdmi sa malo prejavovať aj v trestnoprávnej kvalifikácii jednotlivých skutkov podľa „triednej“ kategorizácie osoby páchatel'a. Zatiaľ čo u kulakov malo byť napríklad nesplnenie výrobných a dodávkových úloh spravidla „*jedným zo závažných prostriedkov narušovania našej socialistickej výstavby*“ a teda prejavom triedneho nepriateľstva, u stredného a drobného roľníka malo byť rovnaké (ne)konanie spravidla len „*prejavom neporiadnosti a ľahostajnosti k záujmom celej spoločnosti, prameniácim z prežitkov kapitalizmu v ich vedomí a majúcim oporu v súkromnom vlastníctve výrobných prostriedkov*“. „Blahosklonný“ prístup

¹⁹ Sbíрка rozhodnutí československých soudů, roč. 1952, č. 23/1952 (rozsudok Krajského súdu v Prahe 4Tk 127/52 zo dňa 17. 6. 1952).

²⁰ NA Praha: f. ÚPV – B, k. 2792. Metodický dopis k vyšetřování trestních činů v zemědělských věcech; tiež: Sbíрка rozhodnutí československých soudů, roč. 1955, č. 75/1955 (rozsudok Krajského súdu v Českých Budějovicích 3To 27/55 zo 14. 2. 1955).

²¹ NA Praha: f. ÚPV – B, k. 2792. Metodický dopis k vyšetřování trestních činů v zemědělských věcech; tiež: Sbíрка rozhodnutí československých soudů, roč. 1951, č. 2/1951 (rozsudok Okresného súdu v Mladé Boleslavi T173/50 z 9. 12. 1950); Sbíрка rozhodnutí československých soudů, roč. 1951, č. 3/1951 (rozsudok Najvyššieho súdu v Prahe To II 344/50 z 12.10.1950); Sbíрка rozhodnutí československých soudů, roč. 1955, č. 75/1955 (rozsudok Krajského súdu v Českých Budějovicích 3To 27/55 zo 14. 2. 1955).

vládnuceho režimu k stredným roľníkom bol zdôvodnený príčinou ich „triedneho kolísania“. To malo vyplývať z ich údajných protikladných vlastností, keďže najmä stredný roľník bol jednak vlastníkom výrobných prostriedkov a zároveň pracujúcim.²²

„Triedny charakter“ páchatel'a mal mať vplyv aj na posúdenie subjektívnej stránky trestného činu, t.j. určenie formy zavinenia, ktorá bola v konštrukcii trestného zákona z roku 1950 kľúčová pre subsumovanie skutku pod príslušnú skutkovú podstatu.

Napríklad vyššie spomínané neplnenie naturálnych dávok štátu bolo v prípade drobného a stredného roľníka kvalifikované ako nedbanlivosť a malo byť naplnením skutkovej podstaty trestného činu marenia jednotného hospodárskeho plánu. Ako trestnú sadzbu mali v tomto prípade príslušné sudy obvykle ukladať podmienený alebo nepodmienený trest odňatia slobody na jeden až dva roky.

V prípade kulaka mal byť pri rovnaký skutok automaticky kvalifikovaný ako úmysel, čo naplňalo skutkovú podstatu trestného činu sabotáže s podstatne vyššími trestnými sadzbami. Uložené tresty mali byť výlučne nepodmienené a obligatórne spojené s vedľajšími trestami prepadnutia celého majetku a zákazu pobytu v príslušnej obci, čo znamenalo okrem dlhoročného väzenia samostatne hospodáriaceho roľníka aj zbavenie jeho rodiny celého majetku a jej nútenú deportáciu na druhý koniec republiky.

Ako konkrétny príklad²³ takéhoto triedneho prístupu justície môže slúžiť súdny proces pre nesplnenie povinných dodávok a nedržanie predpísaného početného stavu chovaného dobytku, ktorý sa konal v roku 1953 pred Ľudovým súdom v Martine. Obžalovaný súkromne hospodáriaci roľník hospodáril na 22 hektároch, z toho 7 hektárov dostal do núteného nájmu. Prvostupňový súd ho uznal vinným z trestného činu sabotáže (§ 85, ods. 1 TZ, za použitia §30 TZ) a uložil mu hlavný trest odňatia slobody na jeden rok s podmieneným odkladom na jeden rok a vedľajšie tresty prepadnutia majetku a straty čestných občianskych práv na tri roky.

V tej dobe išlo o výnimočne nízky trest, čo súd odôvodnil konštatovaním, že obžalovaný nemôže byť považovaný za kulaka, keďže:

- je pôvodom z maloroľníckej rodiny
- pracoval ako robotník v továrni
- plocha núteného nájmu nemôže byť rozhodujúca pre určenie jeho kulackého charakteru.

Po odvolaní prokurátora i obžalovaného o veci rozhodoval v druhom stupni Krajský súd v Žiline. Ten dobovo príznačne zamietol odvolanie obžalovaného a zároveň vyhovel odvolaniu prokurátora s tým, že zrušil podmienený odklad trestu. Rozsudok bol odôvodnený zmenou kategorizácie obžalovaného, ktorá bola tentoraz určená „mechanicky“, len podľa výmery obhospodarovanej pôdy. Súd teda konštatoval, že je kulakom a teda aj triednym nepriateľom (t.j. je „*nepriateľom prechodu dediny k vyšším kolektívnym formám hospodárenia*“) následkom čoho „*musí byť za svoje úmyselné konanie prísne potrestaný, čo vyžaduje spoločný záujem*“.

Najvyšší súd nakoniec vyhovel sťažnosti generálneho prokurátora pre porušenie zákona, zrušil rozsudok druhostupňového súdu a uložil mu, aby o odvolaní obžalovaného i prokurátora znova konal a rozhodol.

Toto rozhodnutie odôvodnil presnejším preskúmaním majetkových a osobných pomerov obžalovaného, ktoré spochybňovali jeho označenie za kulaka:

- pôvod z chudobnej rodiny (rodičia vlastnili len 3 hektáre) a pomocou bratov sa vzdali na 15 hektárov

²² Sbíрка rozhodnutí československých soudů, roč. 1955, č. 75/1955 (rozsudok Krajského súdu v Českých Budějovicích 3To 27/55 zo 14. 2. 1955).

²³ Sbíрка rozhodnutí československých soudů, roč. 1953, č. 94/1953 (rozsudok Najvyššieho súdu v Prahe 2 Tz 43/53 zo 4. 7. 1953).

- skutočnosť, že štát im pridal do núteného nájmu 7 hektárov, hoci takúto výmeru pôdy s manželkou reálne nestačili obhospodarovat'
- overil, že v roku 1950 postihol predmetné hospodárstvo požiar
- zistil, že podľa lekárskeho potvrdenia je obžalovaný naozaj vážne chorý.

Zároveň konštatoval, že „otázka zavinenia a tak aj otázka, či obvinený je kulakom a či stredným alebo malým roľníkom, je predmetom dôkazného konania tak isto, ako objektívne znaky trestného činu a preto záver o tejto skutočnosti musí byť podložený skutkovým zistením tak isto ako záver o objektívnej stránke trestného činu.“

Trestná represia bola uplatňovaná aj voči kulakom, ktorí boli pôvodne donútení vstúpiť do jednotných roľníckych družstiev. Obvykle boli takto označení pôvodne najväčší hospodári v príslušnej obci, ktorí požívali aj prirodzenú autoritu a ich vodcovská rola zvyčajne pretrvala aj pri spoločnom hospodárení v družstve. Príslušné smernice predpisovali, že je ich treba z družstiev vypudiť a zároveň malo ich vykonštruované obviňovanie zo sabotovania činnosti družstiev zvnútra slúžiť na propagandistické zdôvodnenie počiatkových hospodárskych neúspechov kolektívneho poľnohospodárstva.

Masová nezákonnosť a zneužívanie justície bezprostredne po februári 1948 sa neskôr stali aj predmetom spätnej reflexie samotného vládnuceho režimu, ku ktorej bol donútený po mocenskom otrase v celom sovietskom bloku v roku 1956.

Stalinský teror vrátane početných justičných vražd bol v oficiálnej propagande režimu eufemizovaný ako „porušovanie socialistickej zákonnosti“, či „deformácie“ v „dobe kultu osobnosti“, pričom rehabilitácie sa spočiatku vzťahovali len na vrcholných predstaviteľov vládnuceho režimu postihnutých monsterprocesmi. Napokon sa paradoxne aj v rámci rehabilitácií fakticky opäť uplatňoval „triedny prístup“.

Ten bol neoddeliteľnou súčasťou komunistickej justície až do pádu vládnuceho režimu v roku 1989, po ktorom sa všetky obete politicky motivovanej represie dočkali úplnej rehabilitácie.